

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI**

Tea Murgić

**GERMANSKI UTJECAJ NA HRVATSKU
KULTURU ZA VRIJEME ILIRSKOG
POKRETA**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
ODJEL ZA KROATOLOGIJU

TEA MURGIĆ

**GERMANSKI UTJECAJ NA HRVATSKU
KULTURU ZA VRIJEME ILIRSKOG
POKRETA**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Marinko Šišak

Zagreb, 2017.

Sadržaj

Sažetak.....	ii
1. Uvod	1
1.1. O radu	1
1.2. Struktura rada.....	2
1.3. Literatura.....	3
2. Povijesni okviri.....	4
2.1. Početak 19. stoljeća.....	4
2.2. Habsburška vlast	6
2.3. Hrvatski narodni preporod	8
2.3.1. Ilirski pokret.....	10
2.3.2. Ljudevit Gaj	11
2.3.3. Strani utjecaji na ideologiju iliraca	12
3. Germanski utjecaji na jezično stvaralaštvo.....	14
3.1. Njemački jezik u hrvatskim zemljama.....	15
3.1.1. Njemački jezik i ilirski pokret	19
3.2. Književnost na hrvatskom i njemačkom jeziku	22
3.2.1. Ilirci i književnost na njemačkom jeziku	25
3.2.2. Austrijski književnici u Hrvatskoj	27
3.3. Tisak na njemačkom jeziku	28
3.3.1. <i>Luna</i>	34
3.4. Knjižnice i izdanja na njemačkom i hrvatskom jeziku	36
4. Kulturne veze.....	38
4.1. Društveni život	38
4.1.1. Moda.....	40
4.2. Kazališni život	43
4.2.1. August von Kotzebue i Theodor Körner	46
4.3. Nijemci u Hrvatskoj i Slavoniji u prvoj polovici 19. stoljeća	47
5. Zaključak	53
6. Popis literature i izvora	55

Sažetak

Germanski utjecaj na hrvatske zemlje očitovao se kroz stoljeća na različite načine. Sama vlast Habsburgovaca označila je utjecaj njemačkog jezika na društvo Banske Hrvatske i kompletan utjecaj na život Vojne krajine koja je od njezinog osnivanja bila pod habsburškom vlašću. Početkom 19. stoljeća dolazi do rađanja prvenstveno nacionalnih ideja i preporodnih događanja pa hrvatske zemlje prihvaćaju ideje koje su se širile Europom i počinju borbu za svoj vlastiti identitet, kao i ostali slavenski narodi. Utjecani slavenskim misliocima s jedne strane, ali i njemačkim romantičarima s druge strane, a sve to u sklopu Habsburške Monarhije i u vlastitoj zemlji u kojoj se plemstvo i obrazovano stanovništvo najviše služilo njemačkim jezikom, hrvatski preporoditelji započinju važno razdoblje u povijesti Hrvata. U tom periodu isprepliću se austrijski i njemački utjecaji te njemački jezik, a sve to u okruženju u kojem je postojala velika željom za afirmacijom vlastitog, narodnog jezika i kulture koji bi značio afirmaciju jednog naroda.

Ključne riječi: germanski utjecaj, ilirski pokret, kulturne veze, jezik, tisak, kazalište, književnost

1. Uvod

1.1. O radu

Hrvatske zemlje kroz povijest bile su pod utjecajem tri velika kulturna kruga: onog istočnog koji je na naše područje došao s Osmanlijama, talijanskog kulturnog kruga koji je s Apeninskog poluotoka širio svoj utjecaj na priobalnom dijelu Hrvatske te, na kraju, srednjoeuropskog kulturnoga kruga utjecaja koji je došao iz germanskih zemalja i stoljećima igrao važnu ulogu u povijesnom i kulturnom razvoju Hrvatske.

U ovom diplomskom radu bit će riječi o germanskim utjecajima na kulturni i društveni razvoj hrvatskih zemalja u razdoblju prve polovice 19. stoljeća, s posebnim osvrtom na razdoblje tridesetih i četrdesetih godina tog stoljeća zbog pojave ilirskog pokreta, značajnog perioda za daljni tijek kulturnih i jezičnih karakteristika hrvatskog naroda. Hrvatske su zemlje od 16. stoljeća pa do kraja Prvoga svjetskog rata 1918. bile dio Habsburške Monarhije, što istraživanje germanskih utjecaja čini još zanimljivijim. Njihova dugogodišnja vlast imala je veliki utjecaj na razvoj hrvatskih zemalja, a ipak, kada govorimo o germanskim utjecajima, ne može se referirati samo na austrijske utjecaje i Monarhiju, nego na cjelokupan germanski utjecaj što je prvenstveno vidljivo na kulturnom izražaju kada se govori o jeziku, književnosti, kazalištu, umjetnosti, novinarstvu, ali i samom društvu čije su se životne navike razvijale pod utjecajima germanskih zemalja.

Razdoblje koje je uzeto kao okosnica slijedilo je Francusku revoluciju i brojne promjene pa tako i shvaćanja u društvu, nastanak novog društvenog sloja, ali i sve veći protok informacija i novih ideja. S obzirom na to da dolazi do novih književnih i filozofskih pravaca, ideja slobode, nacije, naroda, dolazi do buđenja nacionalnih osjećaja kod slavenskih naroda što je rezultiralo i takvim odruštvenim pokretima u hrvatskim zemljama. Dugostoljetna vlast prvo Mađara, a zatim i Habsburgovaca, imala je jak utjecaj na hrvatsku politiku, ali i na njezin kulturološki razvoj. Razdoblje prve polovice 19. stoljeća zanimljivo je upravo zbog svih promjena koje je nosilo sa sobom u okviru cijele Europe. Hrvatska je tada bila podijeljena na Bansku Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju i sve su tri zemlje prolazile promjene što se odrazilo na njihov daljnji razvoj.

Kultura je bitan čimbenik svakodnevnog života. Odnosilo se to na njezina visoka ostvarenja ili svakodnevna događanja, jedno je sigurno – ona oblikuje društvo i cjelokupnu

sliku jednog naroda. Ovaj je rad ponajviše usmjeren na utjecaje germanskih zemalja na hrvatsku kulturu u prvoj polovici 19. stoljeća.

1.2. Struktura rada

Cilj je ovog rada istražiti germanske utjecaje na hrvatsku kulturu i to u razdoblju od početka do sredine 19. stoljeća, s naglaskom na razdoblje od 1830-ih pa do 1848. koje je bilo važno za daljnji razvoj hrvatske povijesti u okviru promicanja narodnog jezika i stvaranja vlastite kulture pod ideološkim vodstvom intelektualaca koji su se okupili u ilirskom pokretu. Pristup građi bit će prvenstveno kroz sekundarnu literaturu, kroz zapise suvremenika i dostupne brojeve tiskovina koje su izlazile u tom razdoblju.

Rad je podijeljen na tri glavna poglavlja. U prvom dijelu bavit će se povijesnim okvirima tog razdoblja i glavnim definicijama koje su bitne za daljnje razumijevanje rada. Objasniti će se nastanak ilirskog pokreta i značenje hrvatskoga narodnog preporoda, koje su bile glavne ideje te tko su njezini najvažniji akteri. Također, bitno je u tom dijelu naglasiti ulogu habsburške vlasti i njezin odnos prema hrvatskim zemljama.

Drugo poglavlje konkretno se dotiče se utjecaja koji su dolazili iz germanskih zemalja, a tu će glavni predmet radnje biti na njemački jezik. Kako bi se utvrdio taj utjecaj, ovaj dio rada donosi saznanja iz dostupnih novinama iz tog razdoblja koje su bile pisane na njemačkom jeziku. Osim toga, važno je i reći nešto o književnom stvaralaštvu u tom razdoblju, s posebnim osvrtom na razdoblje tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća, kao i o društvu u istom tom razdoblju.

Treći dio rada odnosi se na kulturne odrednice, a to je u prvom pogledu sam jezični izričaj kao bitan pokazatelj identiteta, a zatim druge odrednice kulture poput društvenog života, mode, kazališta, literature i kulture čitanja te dostupnih knjiga te drugih tiskanih izdanja. Također, bit će riječi o Nijemcima koji su živjeli na području Banske Hrvatske i Slavonije te koji su utjecali na razvoj prostora koji su naseljavali. Na kraju rada bit će donesen zaključak s obzirom na prikupljenu literaturu i njezin sadržaj te komentar autorice na literaturu i cjelokupno razdoblje.

1.3. Literatura

Za potrebe ovog rada korištena je većinom sekundarna literatura. Za opći pregled o samom razdoblju prve polovice 19. stoljeća te o ilirskom pokretu i hrvatskom narodnom preporodu korišteni su radovi Jaroslava Šidaka – *Hrvatski narodni preporod – Ilirski pokret* (1988) te Dubravka Jelčića – *Hrvatski narodni i književni preporod* (1978), a za povijesni presjek tiskano izdanje Hrvatske enciklopedije (2003, 2005).

Djelo Wolfganga Kesslera *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (1981) uzeto je za pregled kulturoloških sličnosti, a najbliže zapisu suvremenika rad je Velimira Deželića *Iz njemačkog Zagreba. Prinos kulturnoj povijesti Hrvata* iz 1901. godine, koji govori o germanskim utjecajima na društvo i jezik iz pera književnika koji je rođen neposredno nakon tog razdoblja. Treba naglasiti kako je knjiga pisana s negativnim prizvukom na germanski utjecaj vjerojatno zbog pojačane germanizacije koja je nastupila poslije 1848.

Kao izvor informacija o različitim aspektima utjecaja njemačkog jezika na kulturni život društva, književno stvaralaštvo, tisak, kazalište te međusobno razumijevanje germanskog i hrvatskog društva poslužila je knjiga Daniela Barića *Proziran i prezren: Njemački jezik u hrvatskom jeziku u prvoj polovici 19. stoljeća* (2015). Dalje, o načinu odijevanja u Hrvatskoj i utjecaju bečke mode govori djelo Katarine Nine Simončić *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (2012). O Nijemcima u Slavoniji može se naći podosta informacija u članku Jadranke Galiot Kovačević *Gospodarski i kulturni utjecaj njemačkih doseljenika na tradicionalni život Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema od početka 18. stoljeća do 1841. godine* (2008) što daje dobar pregled društvenog života Slavonije u tom razdoblju. Od koristi je bio i članak Vladimira Geigera *Nijemci u Hrvatskoj* (1991), koji također govori o životu u Slavoniji. Zatim, Josef Matl u svojoj knjizi *Europa und die Slaven* (1964) daje prikaz germanskih intelektualaca koji su sa svojim radom utjecali na nacionalno buđenje kod Slavena. Knjiga *Njemačka drama u hrvatskom kazalištu 19. stoljeća* (2010) Marijana Bobinca poslužila je za pregled utjecaja na kazalište, a knjiga Josipa Horvata *Povijest novinarstva Hrvatske 1771 – 1939* (2003) za pregled razvoja novina u tom razdoblju.

Osim spomenute literature, za pregled veza između iliraca i njemačkog jezika i kulture korištena je knjiga Kristiana Novaka *Višejezičnost i kolektivni identitet iliraca* (2012) te članci *Značenje narodnog preporoda za hrvatski jezik* (2006) Branke Tafre, *Herder und der*

Illyrismus (1978) Nikole Ivanišina te članak Tihomira Cipeka *Ideje srednje Europe Františka Palackog* (2004).

2. Povijesni okviri

2.1. Početak 19. stoljeća

Kraj 18. stoljeća označila je Francuska revolucija započeta 1789., pokret vođen prosvjetiteljskim idejama koji je na neki način utjecao na tijek zbivanja u narednom 19. stoljeću, barem u njegovoj prvoj polovici.

Ideje koje su proizišle od francuskih racionalista i prosvjetitelja utjecale su na političku sliku ostalih europskih država, posebno na one čija je vlast bila centralistička i apsolutistička (Perić 205: 345). Trajala je revolucija do 1795., a prema nekima i do 1799. godine. Jedna od najistaknutijih osoba tog razdoblja bio je Napoleon Bonaparte, general, a kasnije samookrunjeni car koji je vidno uzdrmao “europske temelje” i stavio pečat na prva dva desetljeća 19. stoljeća. Upravo se zbog toga 19. stoljeće naziva i “dugim stoljećem” jer je prema nekim povjesničarima počelo s Francuskom revolucijom.

Ostatak Europe zabrinuto je reagirao na Francusku revoluciju. Dolazi do afirmacije građanstva kao sloja, utire se put prema feudalnim slobodama i osobnim slobodama čovjeka. Francuska Narodna skupština 1789. objavljuje *Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina* koja sadrži temeljna prava pojedinca i temeljna načela ustrojstva vlasti. U tom razdoblju te su promjene radikalne s obzirom na tadašnju društvenu i političku sliku. Ipak, najbitnija je značajka tog vremena borba protiv autokratske vlasti što rezultira i borbama pojedinih naroda (prvenstveno Slavena) za domovinska obilježja (Hrvatska enciklopedija: 2012).

Razdoblje od zadnjeg desetljeća 18. stoljeća te sve do 1815. godine i porazom Napoleona obilježeno je političkim previranjima u Francuskoj, promjenama teritorijalne slike Europe, političkim problemima unutar apsolutističkih carstava, ratovima diljem Europe, antifrancuskim koalicijama i brojnim sporazumima potpisanim u Požunu, Campoformiju, Schönbrunnu kojima se zapravo poboljšavala samo onodobna prividna slika. Sve to odrazilo se i na hrvatske zemlje koje su se u tom razdoblju kao dio Habsburške Monarhije našle u središtu teritorijalnih, ali i kulturnih promjena. Hrvatski prostor nalazio se u sklopu

austrijskog carstva, a tek je manji dio bio u posjedu Mletačke Republike. U sklopu carstva nalazile su se Banska Hrvatska, Međimurje, Rijeka, Vojna krajina te Kastavska gospoštija i Pazinska grofovija, dok su u sklopu Mletačke Republike bili veći dio Istre, Kvarnerski otoci, Dalmacija i Boka kotorska. Jedini slobodan teritorij bio je onaj Dubrovačke Republike. No, pod upravom hrvatskog bana bili su samo banska Hrvatska i Banska krajina. Bansku krajinu činile su dvije regimente, Petrinjska i Glinska, dok je veći dio Vojne krajine s teritorijem od podvelebitskog primorja do Petrovaradina i Zemuna bio pod upravom vojne vlasti u Beču i imao njemački jezik za službeni (Perić 2005: 345).

U tom razdoblju mijenja se položaj Dalmacije, Istre i Dubrovnika. Nakon mira u Pečuhu, Dalmacija i Istra dolaze pod francusku vlast, a 1808. Francuzi na koncu ukidaju Dubrovačku Republiku i stavljaju je pod svoju upravu. Hrvatski teritorij pod vlašću Francuza priključen je zatim teritoriju Ilirskih provincija, što je potrajalo do 1814. kada je srušena Napoleonova vlast i kada je taj teritorij ponovno došao pod austrijsku upravu.

Zaključcima Bečkog kongresa iz lipnja 1815. i konačnog Napoleonovog pada, Austriji su povraćeni Istra, dijelovi Banske Hrvatske i Vojne krajine između Save i mora te Dalmacija. Dubrovačka Republika nije obnovljena na tom kongresu te je pripojena austrijskoj upravi. Banska Hrvatska ipak je branila moguću državnost te su se zemlje Hrvatska, Slavonija i Dalmacija smatrale i dalje jednom Kraljevinom, bez obzira na uniju s Ugarskom i bez obzira na stranu vlast te su se, nakon kongresa, Hrvatska Slavonija i Dalmacija našle ujedinjene u sklopu Monarhije (Perić 2005: 256). Ipak, Dalmacija nije izravno pripojena Banskoj Hrvatskoj, već je od 1817. nazvana Kraljevina Dalmacija i stavljena pod izravnu upravu Beča. Tako se pokušalo izbjeći ujedinjavanje svih hrvatskih teritorija (Perić 2005: 364). S druge strane, u tom razdoblju nastaju i problemi u uniji s Ugarskom. Krajem 18. stoljeća jača nacionalni pokret u Ugarskoj te se već 1790. pokušao nametnuti mađarski jezik u hrvatske škole. Na zajedničkom Hrvatsko-ugarskom saboru mađarski predstavnici zahtijevali su da se mađarski jezik uvede kao službeni, čime bi se oduprijelo germanizaciji. Hrvatsko plemstvo oštro je odbilo takve zahtjeve te se zalagalo da u Banskoj Hrvatskoj službeni jezik ostane latinski jer bi na taj način istovremeno odbili germanizaciju i mađarizaciju.

Rješavanje jezičnog pitanja bilo je polazište svih ideja. S obzirom na utjecaje prvenstveno njemačkog, a zatim mađarskog i talijanskog, bilo je bitno uspostaviti funkcionalan narodni jezik, što je jedna od glavnih kulturnih odrednica naroda. Upravo se rješavanje jezičnog pitanja usporavalo vanjskom politikom. Talijanski je jezik nametnut u Istri i Dalmaciji, a pokušaji germanizacije i mađarizacije Banske Hrvatske i Slavonije bili su

sve jači. Vojna krajina administrativno se koristila njemačkim jezikom. Također, jedan od problema uspostavljanja narodnog jezika bio je i problem obrazovanja. Do 18. stoljeća nisu postojale javne škole, većina seljačkog stanovništva bila je nepismena, a hrvatski se jezik govorio na sva tri narječja (Perić 2005).

U takvom teritorijalnom i političkom stanju hrvatske su zemlje dočekale sredinu prve polovice 19. stoljeća. Buđenje nacionalne svijesti, nastanak Hrvatskog narodnog preporoda i stvaranje ilirskog pokreta bili su samo odraz promjena koje su se iz Pariza širile u ostale europske zemlje.

2.2. Habsburška vlast

Od 1527. godine hrvatske zemlje prihvaćaju vladara iz kuće Habsburg uslijed promjena na Ugarskom prijestolju.

Kao bitan razlog okretanja prema Habsburgovcima navodi se sve veća prijetnja osmanskih upada i osvajanja hrvatskog teritorija. Od tog trenutka pa sve do pada Monarhije 1918. godine, hrvatske zemlje imaju kralja iz dinastije Habsburg, odnosno Habsburg – Lothringen.

Do promjena u odnosu hrvatskih zemalja i Monarhije dolazi za vrijeme vlasti Karla VI. (1711-1740) koji nije imao muškog nasljednika. Kako bi svojoj kćeri Mariji Tereziji osigurao vlast, izdaje zakonski članak pod nazivom Pragmatička sankcija kojim se regulira pitanje nasljedstva po ženskoj lozi. Hrvatski sabor dao je potporu njegovim težnjama te je već 1712. odobrio Hrvatsku pragmatičku sankciju, a tek sljedeće godine, 1713., Karlo VI. izdaje takav dokument koji je vrijedio za cijelu Monarhiju. Marija Terezija došla je na vlast 1740. godine i vladala je punih četrdeset godina. Njezin muž, Franjo I. Lothringen, okrunjen je za rimsko-njemačkog cara 1745. pa je tako i ona nosila tu titulu. Odmah na početku vlasti ušla je u sukob s Pruskom koji je poznat kao rat za austrijsko nasljeđe (1740-1748), a u Sedmogodišnji rat ulazi 1756. Monarhija je u tom trenutku iscrpljena ratom i zbog toga pokušava nametnuti veće poreze. Nakon što joj je zajednički Hrvatsko-ugarski sabor odbio zatraženo povišenje poreza, ukinula je staleške sabore i od 1764. vladala apsolutistički. Ipak, njezina vlast u hrvatskim zemljama značajna je prvenstveno zbog brojnih unutarnjih reformi koje je provela u duhu prosvijećenog apsolutizma. To je bila izgradnja čvrste središnje vlasti

sa njemačkim kao službenim jezikom, zatim razvoj industrije, merkantilistička politika, modernizacija kaznenog prava, olakšan položaj kmetova, porezi plemstvu i Crkvi te uvođenje općeg školovanja (Hrvatska enciklopedija 2005: 69). Jedinstvenom školskom sustavu više se pažnje počelo posvećivati 20-ih godina 19. stoljeća kada su sve hrvatske zemlje bile pod upravom Habsburgovaca. Za jedinstven školski sustav veliku je ulogu igrala i crkva koja je jednom od svojih glavnih uloga smatrala onu obrazovnu. Problem u tome činio je jezik koji nije u svim dijelovima bio isti. U Dalmaciji i Istri sve je bilo u znaku talijanskog jezika, a škole su se sporo otvarale. Niti u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji uvjeti za školstvo nisu bili dobri sve do 30-ih godina 19. stoljeća (Šidak 1988: 77). Iako je za svoje vlasti donijela modernizaciju trgovine, prava i slično, Marija Terezija pojačala je centralizaciju i germanizaciju. Nakon nje na vlast dolazi njezin sin Josip II. koji je nastavio vladati u istom duhu (Hrvatska enciklopedija 2005: 69-70).

Josip II. rimsko-njemačkim carom postao je 1764. godine nakon smrti oca, a hrvatskim je zemljama vladao od 1780. do 1790 iako nikad nije prihvatio hrvatsko-ugarsku krunu. U tom periodu donio je brojne reforme od kojih je većinu morao povući pred kraj svoje vladavine. Razdoblje njegove vladavine naziva se jozefinizmom, a najznačajnije promjene koje je uveo su Edikt o toleranciji kojim sve vjere na području Monarhije imaju ravnopravan odnos. Uveo je državni nadzor nad katoličkom Crkvom, potaknuo je proces napuštanja feudalnog gospodarstva, slobodno seljenje kmetova, ukinuo je osobnu ovisnost seljaka o kmetovima te im dopustio slobodno raspolaganje pokretnim dobrima i pohađanje škola. Osim toga, ukinuo je hrvatske i ugarske županije, naredio da se umjesto latinskog kao službeni jezik uvede njemački te započeo preustroj Vojne krajine. Hrvatsko i ugarsko plemstvo pred kraj njegove vlasti primoralo ga je da povuče većinu reformi osim onih o vjerskoj toleranciji i ukinuću ovisnosti kmetova (Hrvatska enciklopedija 2003: 379). Svoju vlast, isto kao i njegova majka, temeljio je upravo na centralizmu i aposlutizmu, a uz to je težio prema germanizaciji svih zemalja koje su se nalazile u sklopu Monarhije (Perić 2005: 345).

Poslije smrti Josipa II. habsburško prijestolje nasljeđuje Leopold II. koji je za vrijeme svoje dvogodišnje vlasti bio zaokupljen ratnim sukobima s Osmanlijama, a u hrvatskim zemljama pokušalo se oduprijeti ugarskom pripajanju Slavonije te sve jačoj mađarizaciji (Perić 2005: 252).

Vladajuću politiku u kojoj je sva moć koncentrirana u rukama vladara nastavlja i Franjo I. koji je vladao od 1792. do 1835. godine te je zajedno s ministrom vanjskih poslova Metternichom promicao politiku monarhijskog apsolutizma i od 1813. do 1825. vladao u

potpunosti apsolutistički. Baš je on bio na prijestolju kada dolazi do sve jačih težnji hrvatskog naroda za njihovom afirmacijom i uspostavom narodnog jezika (Hrvatska enciklopedija 2003: 40).

2.3. Hrvatski narodni preporod

Narodni preporodi nastaju tijekom zadnjih desetljeća 18. stoljeća, a razvijaju se i završavaju tijekom prve polovice 19. stoljeća. S obzirom na društvo, njihov je cilj bio potaknuti društveni razvoj te ujediniti narod u jednu teritorijalnu cjelinu sa zajedničkim književnim jezikom te omogućiti širenje građanskih i ljudskih sloboda i prava. Dva su glavna cilja koja su se htjela postići takvim pokretima, a to su teritorijalno i jezično jedinstvo (Perić 2005: 366).

Hrvatski narodni preporod dijeli se na pretpreporodnu fazu i preporodnu fazu. Prema Stančiću (usp: Novak 2012:72) pripremna faza preporoda traje od 1790. do 1735., a puna faza preporoda je razdoblje od 1835. pa do 1848. godine. To je pokret koji karakterizira “oblikovanje nacija u 19. stoljeću i prema tradicionalnoj koncepciji stvaranja nacije, označava razdoblje u kojem se “budi” svijest nekoga naroda o sebi, svojoj tradiciji i vrijednosti” (Novak 2012: 72).

Još jednom revolucija u Francuskoj, ovaj put 1830., ustanak u Poljskoj te uspjeh oslobodilačke borbe u Grčkoj, koja je priznata kao suverena država, donijeli su promjene i u zemljama koje su se odupirale vlasti vladajućih carstava. U Zagrebu se počinju okupljati grupe i stvarati preporodne ideje. Jedan od razloga bili su zaključci Požunskog sabora o uvođenju mađarskog jezika u hrvatske i slavonske škole. Godine 1830. izašla je brošura *De municipalibus juribus et statutis* pod imenom protonotara Josipa Kuševića, a zapravo rad arhivara Valenta Kirinića koja govori o zasebnom državnopravnom položaju Hrvatske i Slavonije u odnosu prema Ugarskoj. Krajem 1830. javlja se prigodnica Pavla Štoosa *Kip domovine vu početku leta 1831.*, a 1832. godine Ljudevit Gaj dolazi u Zagreb te se sastaje s Ljudevitom Vukotinovićem, Franom Kurelcem i još nekim ličnostima koji će u narednim godinama biti nositelji preporodnih ideja. Sve to vođeno je pod idejama da se narod probudi iz političkog i kulturnog mrtvila. Bili su to počeci hrvatskog narodnog preporoda, a sve je rezultiralo molbom koju je u ožujku Gaj uputio ugarskom namjesničkom vijeću za dopuštenje izdavanja novina na hrvatskom jeziku (Horvat 2003: 64).

U tom pokretu isprepliću se dvije komponente, a to su politička i kulturna. Ciljevi hrvatskih preporoditelja bili su politički i kulturno osvijestiti hrvatski narod, a s obzirom na to da je stanovništvo bilo podijeljeno i pod utjecajem dvaju (talijanskog i njemačkog) kulturnih krugova, htjela se potaknuti književnost na narodnom jeziku koja bi potisnula strane utjecaje. Pojam naroda u Hrvatskoj uvodi Gaj i po njemu se taj narod oblikuje jezikom, običajima i vjerovanjem. (Jelčić 1978: 6)

Preporoditelji su svoje ideje temeljili na radu nekih ličnosti iz hrvatske povijesti, a Pavao Vitezović jedan je od njih. On je u svom djelu *Croatia rediviva* istaknuo ideju o teritorijalnom i duhovnom ujedinjenju svih hrvatskih zemalja. Njegove ideje očuvanja jezika i kulture Hrvata slične su onima koje su u 19. stoljeću zagovarali preporoditelji predvođeni Gajem (Jelčić 1978: 8). Također, jedan od prvih preporoditelja bio je i Maksimilijan Vrhovac, zagrebački biskup i mecena mnogih kulturnih djelatnosti, zagovoratelj hrvatskog jezika i prosvjetiteljskih ideja. U duhu preporoda, zalagao se za jedinstveni hrvatski književni jezik štokavskog narječja i jedinstvene ortografije, a osnovao je i tiskaru koja je tiskala knjige na hrvatskom jeziku. Za kulturnu i jezičnu baštinu također je značajan potome što je posjedovao brojne stare knjige koje je sakupljao iz Beča, Venecije i Pešte i koje je uključio u fond svoje knjižnice, a koju je kasnije poklonio knjižnici Kraljevske akademije znanosti (Horvat 2003:45).

Tridesete godine 19. stoljeća bile su plodne u tiskanju programatskih tekstova. Ivan Derkos u Zagrebu je 1832. godine tiskao djelo na latiskom jeziku pod naslovom *Genius patrie super...* (*Duh domovine nad usnulim svojim sinovima, ili list domovinski za stanovnike kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije da ih potakne na učenje i njegovanje jezika domovine*). Autor samim naslovom ima namjeru potaknuti korištenje i učenje vlastitog hrvatskog jezika (Šidak 1988: 375).

Janko Drašković također je 1832. godine objavio prvi politički spis, brošuru *Disertatia iliti Razgovor darovan gospodi poklissarom zakonotvorcem Kraljevinah naših za buduću Dietu ungarsku odaslanem* u kojoj govori o jedinstvu hrvatskog jezika. Brošura je pisana štokavskim narječjem koje autor smatra jedinstvenim jezikom koji bi trebalo predstaviti kao jedinstveni književni hrvatski jezik (Šidak 1988: 375).

Glavna prekretnica u nastanku preporodnih težnji dogodila se upravo te značajne 1832. godine kada Gaj u Zagrebu oko sebe okuplja krug intelektualaca iz kojeg izlaze sve preporodne ideje. Tom krugu pripadali su Dragutn Rakovac, Vjekoslav Babukić, braća

Mažuranić, Pavao Štoos, Ljudevit Vukotinović, Ivan Derkos, Matija Smodek i dugi, a u samom krugu bila su zastupljena sva tri hrvatska dijalekta (Šidak 1988: 85).

2.3.1. Ilirski pokret

Ilirski pokret prema jednom je konceptu tek etapa narodnog preporoda, dok su prema nekim drugim viđenjima ilirizam, ilirski pokret i hrvatski preporod sinonimi (Novak 2012:72). Prema Jelčiću, to je književna epoha koja je trajala od 1836. – 1842. (1978: 7), a prema Šidaku upitna je datacija koja već počinje s Gajevim zalaganjem za izdavanje hrvatskih novina te datira u početak 1830-ih godina (1988).

Samu problematiku datiranja ilirskog pokreta, kao i njegovo ime, navodi i Novak. Prema Tafri navodi da su ilirska ili preporodna faza u standardizaciji hrvatskog jezika nešto što počinje s izdavanjem Danice i traje sve do kraja 19. stoljeća. S druge strane, kod Jembriha se razlikuje ilirski pokret kao politički, i ilirski preporod kao kulturni, književni i jezični pokret (Jembrih 2012: 72). Isto tako, razdoblje ilirizma u literaturi je okarakterizirano kao pravac u književnosti i kao vrijeme djelovanja ilirskog pokreta. Stoga se početkom ilirskog pokreta smatra 1830. prema jednima, 1832. prema drugima ili pak 1835. godina, ovisno uzima li se kao početak pokreta Gajev Pravopis, Draškovićeve Disertacija ili Gajeve Novine. Ipak, kao gornja granica uzima se 1843. godina kada je zabranjeno ilirsko ime (Novak 2012: 73).

Samo ilirsko ime javlja se još kod Vitezovića koji je prvi izjednačio imena ilirski, slovinski i hrvatski (Jelčić 1978: 9). Ime je uzeto po Ilirima, starom predslavenskom stanovništvu koje je živjelo na dijelovima hrvatskog prostora prije dolaska Slavena. Izvori za preuzimanje ilirskog imena dolaze još od humanizma i renesanse kada se pozornost pridaje antici i njezinim kulturnim dosezima. Pojedini književnici i znanstvenici spominjući Ilire, podrazumijevaju i Hrvate, kao što su i naziv „ilirsko“ smatrali za hrvatsko (Perić 2005).

Ime je bilo implementirano u sve djelatnosti preporoditelja u tom razdoblju. Godine 1836. *Novine Horvatzske* mijenjaju ime u *Novine Ilirske*, a kulturni prilog *Danica* također u naslovu dobiva pridjev *ilirski*. Važna djelatnost ovog razdoblja bilo je i otvaranje čitaonica koje su također nosile ime *ilirski*. Godine 1840. osnovan je Ilirski narodni teatar, ali je i dugo nakon toga kazališni život bio u duhu njemačkog jezika. Sljedeće godine, 1841., osnovana je

stranka pod imenom Ilirska stranka, a godinu dana kasnije otvorena je Matica Ilirska (Novak 2012: 60). Josef Schweigertom, kulturni djelatnik, još 1835. Godine je tražio dopusnicu da osnuje Ilirsko narodno kazalište što je ostvareno tek nekoliko godina kasnije (Novak 2012: 318).

Što se tiče rasprostranjenosti samog pokreta, pristaša ilirizma bilo je u Slavoniji, Bosni i Hercegovini, Istri i Dalmaciji. Ipak, najvažnijima se smatraju oni koji su djelovali u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Razlog tome može biti činjenica da je sjeverozapadna Hrvatska u doba ilirskog pokreta zajedno s banom i Saborom bila nositelj hrvatske državnosti. Središte pokreta bio je Zagreb, a Karlovac, Sisak i Varaždin činili su „kulturni” trokut oko Zagreba (Novak 2012: 74).

Već 1843. godine, uslijed političkih sukoba s Mađarima i optužbi da ilirci žele stvoriti državu izvan Habsburške Monarhije, dolazi do zabrane ilirskog imena. Bez obzira na zabranu imena, pokret se i dalje nastavlja, a ime je bilo zamijenjeno hrvatskim (Hrvatska enciklopedija 2003: 53-55). Godine 1845. dozvoljena je upotreba ilirskog imena, ali samo u književnosti i jezikoslovlju (Jelčić 1978: 27).

2.3.2. Ljudevit Gaj

Ljudevit Gaj rođen je 1809. godine u Krapini, a po ocu i majci podrijetlom je bio Nijemac.

Odrastao je u građanskoj obitelji koja je govorila njemačkim jezikom, ali su govorili i hrvatskim jezikom na kajkavskom narječju (Šidak 1988: 372). Njegovo rano stvaralaštvo obilježeno je njemačkim jezikom, poput pjesama, a 1826. u Karlovcu je tiskao knjižicu na njemačkom jeziku pod naslovom *Die Schlösser bei Krapina*. Pohađao je gimnaziju u Varaždinu i Krapini, a ispit zrelosti položio u njemačkoj gimnaziju u Karlovcu. Kao mladić otišao je na studij filozofije, prvo u Beč pa u Graz, a zatim na studij prava u Peštu gdje je i diplomirao. Filozofiju je doktorirao u Leipzigu 1834. godine. Za vrijeme studija brzo je usvojio ideje panslavizma (Herder, Kollár) i brzo je uvidio važnost rješavanja jezičnog pitanja kod Hrvata kao slavenskog naroda. Tijekom studija u Pešti upoznao je Jana Kollára koji je imao veliki utjecaj u formiranju njegovih ideja. Iako su mu roditelji bili Nijemci iz Slovačke, brzo je razvio ljubav prema hrvatskoj kulturi i jeziku koje je smatrao svojim. Već je 1830. godine u Budimu tiskao *Kratku osnovu horvatsko*

slavenskog pravopisanja koja je pisana na hrvatskom i njemačkom jeziku, a hrvatski dio napisan je na kajkavskom dijalektu (Šidak 1988: 374).

Svoju ideju slavenstva izrazio je već 1826. godine u tekstu kojeg je objavio na njemačkom jeziku. Na studiju filozofije u Grazu sve se više bavi pitanjem jezika i idejama o „ilirstvu“. Proučavao je djela Pavla Vitezovića te je pod utjecajem Vitezovićeve „pankroatizma“ bio naklonjen ideji da i Slovenci pripadaju hrvatskom narodu. Već je u Grazu razmišljao o ortografiji hrvatskog jezika i uvođenju dijakritičkih znakova i uvođenju jednog slova za svaki glas što je većinom išlo prema uzoru na češki jezik. Takve ideje uskoro je i ostvario u svojoj *Kratkoj osnovi*. Nakon odlaska na studij prava u Peštu često je u kontaktu s Janom Kollárom, a piše i Šafáriku, istaknutom slavistu, čijim se idejama vodi u budućim političkim ciljevima (Šidak 1988: 82).

Važno je naglasiti da je u vremenu kada je Gaj izdao svoju *Kratku osnovu* na hrvatskom prostoru postojalo sedam pravopisa, svaki za određeni dio zemalja (npr: poseban pravopis za Dubrovnik, poseban za Primorje, poseban za Istru). Zbog toga se pozivao na praktičnost svog pravopisa na koji je primjenio dijakritičke znakove prema češkom pravopisu. Mlađa generacija prihvatila je njegov pravopis te ga je na taj način bilo moguće primjeniti u novinarstvu i književnosti (Horvat 2003: 75).

Iako je Gaj svesrdno radio na slovopisnoj reformi i pokušavao izdati novine na narodnom jeziku, većina njegove rukopisne ostavštine od 1830. do 1835. pisana je na njemačkom jeziku (Novak 2012: 315). Osim preko *Novina* i *Danice*, Ljudevit Gaj na razne je načine pronalazio nove puteve prema javnosti. Poznanstvo s Josefom Schweigertom omogućilo mu je utjecaj i na njemačko kazalište u Zagrebu. Potonji je u svoje igrokaze uključivao i Gajeve domoljubne stihove. Predstava na njemačkom jeziku *Das schwarze Kreuz auf Medvedgrad* koja je izvedena 1835. godine sadržavala je nekoliko pjevanja na hrvatskom jeziku (Deželić, prema Novak 2012: 317).

Ideje koje je Gaj na početku htio provesti bile su isključivo kulturne prirode, ali s osnivanjem ilirskih kulturnih i gospodarskih institucija, njegovo je djelovanje sve više poprimalo oblike političkog djelovanja (Novak 2012: 318).

2.3.3. Strani utjecaji na ideologiju iliraca

Ideologija iliraca morala se osloniti na narod kao budući politički faktor zbog pritiska mađarskog nacionalizma.

No, njihova predodžba naroda nije imala jasnu strukturu. Ipak, sama ideja nije nastala ni iz čega i imala je svoje temelje u mislima koje su već bile spominjane na tim prostorima (Vitezovićeви zapisi). Ideju o nacionalizmu iznio je i njemački filozof romantičarskog nacionalizma Johann Gottfried Herder. Njegove “misli” već su bile poznate među znanstvenim krugovima Europe. Prema njegovoj nacionalnoj koncepciji nastaju ideje nacije u Europi, a posebno su bile prihvaćene u slavenskim zemljama. Prema njemu, identitet naroda određuje jezik te obilježje naroda nije prostor i država, već jezik (Tafra 2006: 45). Direktna veza između ilirica i Herdera nije postajala, već je ona vidljiva preko rada čeških i slovačkih romantičara (Ivanišin 1978: 125).

Začetnik teze o nacionalnom jedinstvu svih Slavena bio je August Ludwig von Schlözer, ali je na slavensku ideologiju veći utjecaj imao Herder čije su ideje do Slavena dolazile preko Šafarika i Kollára. U svom djelu *Ideja za filozofiju povijesti čovječanstva* Herder se bavi Slavenima i piše o slavenskom duhu. Kako ističe Herder, Slaveni tvore poseban kulturni tip, a njihovom jedinstvenošću smatra jezik demokratskim duhom. Njegova teza po kojoj se identitet i samosvijesnost očituju u jeziku i kulturi široko je prihvaćena kod slavenskih “narodonosnih pokreta” pa tako i u samom ilirskom pokretu (Cipek 2004: 598). Herderove ideje utjecale su na razvoj panslavizma, austroslavizma i “slavenske uzajamnosti”, a potonje dvije najviše su prihvaćene kod slavenskih naroda koji su se nalazili u skopu Habsburške Monarhije (Cipek 2004: 599).

Antun Barac u svom djelu *Književnost ilirizma* navodi da od svih europskih naroda njemački ima najviše utjecaja na ilirce i u prvom planu ističe Herdera čije su ideje prednjačile pred idejama ostalih romantičara. Najveći utjecaj na književno stvaralaštvo Herdera pred ostalim njemačkim romantičarima vidljiv je kod Dragutina Rakovca, Stanka Vraza, posebice kod Petra Preradovića (Ivanišin 1987: 126).

Osim Herdera, slovački pjesnik Jan Kollár također je imao veliki utjecaj na ilirce, ali i na obrazovani sloj svih slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji. Prema njegovom modelu iz 1830. godine postoje četiri slavenska jezika: ruski, poljski, češki i južnoslavenski, to jest ilirski. Kollár je tvrdio da se ilirski jezik dijeli na hervatsko - serbsko narječje te bugarsko i slovensko narječje, kako ih i Vjekoslav Babukić naziva u Ilirskoj slovnici iz 1854. Njegove ideje također su bile pod velikim utjecajem Herdera (Ivanišin 1987: 125). Ilirci su često bili u

korespondenciji s češkim i slovačkim književnicima poput Ebena, Čelakovskog, Šture, Hanka, Šafarika i drugih. Potpora je bila moralna i financijska u vidu kupovanja hrvatskih knjiga i pretplate na hrvatske zbornike i časopise (Novak 212: 115). Antun Barcu navodi kako su sami ilirci ilirski pokret vidjeli kao odraz narodnih kretnji u Europi, ali je bez obzira na to, taj pokret bio izrazito hrvatski (Novak 2012: 117).

3. Germanski utjecaji na jezično stvaralaštvo

S jozefinskim apsolutizmom, njemački jezik sve je više prodirao u hrvatske krugove, a sama Hrvatska je bila dio Carstva u kojem je vladajući sloj govorio njemačkim jezikom, isto kao i obrazovani sloj društva.

Hrvatske zemlje u tom su razdoblju vidljivo podijeljene s obzirom na sfere utjecaja: na sjeveru je to njemački utjecaj, dok je na obali zastupljen talijanski, iako nakon Bečkog kongresa germanski utjecaji stižu i na to područje. Hrvatski teoretičari i književnici koji su se bavili ovim pitanjem smatraju kako je njemački utjecaj u 19. stoljeću imao nepovoljne karakteristike na kulturno oblikovanje i da je hrvatska kultura teško nalazila svoju osobnost u početnim godinama 19. stoljeća (Barić 1977: 9).

Upravo se u tom razdoblju stvara narodni pokret među intelektualcima u Zagrebu kojemu je cilj bio stvaranje nacionalne svijesti i upotreba narodnog jezika ispred stranih jezika, prvenstveno mađarskog i njemačkog. Stoga je zanimljiva činjenica kako je većina iliraca pisala na njemačkom jeziku te kako su tridesetih godina 19. stoljeća izlazili časopisi i novine koji su se bavili „narodnim“ i „preporodnim“ temama, ali su pisani na njemačkom jeziku. Kasnije, od četrdesetih godina istog stoljeća, sve se više upotrebljava hrvatski jezik. U tom razdoblju habsburška srednja klasa smatrala se gotovo mobilnim dijelom društva i što se mađarizacija sve više širila i pokušavala prodrijeti u Hrvatske zemlje, austrijsko plemstvo je u jednom trenutku podupiralo ilirski pokret (Matl 1964: 281).

S druge strane njemačka filozofija i književnost imale su svoje utjecaje na razvoj tih djelatnosti te na samo oblikovanje preporodnih ideja. Utjecaj je bio vidljiv općenito kod slavenskih naroda, posebno Slovaka i Čeha preko kojih su onda te ideje dolazile i do hrvatskih intelektualaca. Odvijalo se to preko Beča u koji su takva razmišljanja dolazila iz sjevernih njemačkih pokrajina utjecana djelima poznatih njemačkih književnika i filozofa.

Tako na kulturnu filozofiju utječe već spomenuti Herder, prirodnu filozofiju Schelling, a na filozofiju povijesti Hegel. Osim toga, njemački filozofi Fichte i Schelling daju kritiku engleske i francuske filozofije prosvjetiteljstva, a estetika Augusta Wilhelma Schlegela o svjetskoj književnosti, posebno engleskoj, španjolskoj i talijanskoj, koju je izložio u nekim predavanjima u Beču te objavio u ondašnjim bečkim novinama, također je došla do Zagreba i bila dostupna obrazovanim građanima, ali i svim onim Hrvatima koji su se školovali na području Habsburške Monarhije. Utjecaji su bili vidljivi i u području lingvistike, mitologije, pripovijedanja (braća Grimm), filologije i povijesti znanosti preko Rudena, Rankea i Okena. Među slavenskim intelektualcima dvadesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća svojim radovima također su dominirali Goethe i Schiller (Matl 1964: 277).

Sve ono što se zapravo stvaralo u razvijenijoj srednjoj i zapadnoj Europi, imalo je svoje utjecaje na zemlje koje nisu imale samostalan nacionalni razvoj pa su tako događanja prouzrokovana Francuskom revolucijom i buđenjem novih pravaca u filozofiji, ali i stvaranje novih ideja općenito, imala utjecaj na slavenske zemlje te entuzijazam o neovisnosti i vlastitom jeziku (Matl 1964: 268).

Njemačka književnost budi se u tom razdoblju. Krajem 18. stoljeća razvija se smjer u književnosti koji se naziva romantizmom, a traje sve do četrdesetih godina 19. stoljeća. Sama ideja romantizma predstavlja iskazivanje osjećaja, otpor prema racionalizmu, odbacivanje klasicizma i ideja reda, a usmjerena je prema folkloru, usmenoj predaji i nacionalnoj povijesti. Stoga je sama ideja „narodnog duha“ kao posljedicu imala poticanje već spomenutih „budničarskih“ ideja kod slavenskih naroda (Hrvatska enciklopedija 2005: 415). Djela Schillera i Goethea čitala su se diljem Europe te su utjecala na razvoj tog književnog pravca u drugim zemljama. Pokret je poznat i kod Slavena, posebno u već spomenutim zemljama Češkoj, Slovačkoj, Poljskoj te Hrvatskoj gdje se izražava u ilirskom pokretu. U tom periodu nastaje i hrvatski romantizam te se većinom temelji na narodnom pjesništvu što je vidljivo kod Ivana Mažuranića, Stanka Vraza, Dimitrije Demetra i Petra Preradovića (vidi: Matl 1964: 264).

3.1. Njemački jezik u hrvatskim zemljama

Jezik je jedna od najsnažnijih kulturnih odrednica, a utjecaji drugih kultura prvenstveno su vidljivi u jeziku.

Kroz dugi niz godina, u ovom slučaju govori se o stoljećima, vidljiv je utjecaj germanske kulture na Hrvatsku zbog već istaknutih poveznica koje su se ispreplitale između dviju kultura i donijele živu interakciju. Njemački jezik nikada nije bio službeni jezik u Banskoj Hrvatskoj, osim što je bio jezik uprave Vojne Krajine, ali je ipak imao utjecaj na hrvatski što je vidljivo po brojnim germanizmima koji se koriste u jeziku, posebno u kajkavskom dijalektu. Razlog je to vjerojatno geografskog položaja i sastava stanovništva što je, zbog blizine austrijske zemlje i plemstva koje je bilo učestalije na sjeveru Hrvatske, bilo pogodno za prodiranje njemačkog jezika. Njemački je jezik tako ne samo utjecao na hrvatski, nego je i na kulturnom pogledu imao važan utjecaj prvenstveno u Banskoj Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj Krajini. Stoga se u ovom dijelu rada govori o njemačkom jeziku i njegovoj upotrebi u hrvatskim zemljama.

Istraživanja koja su se vršila o njemačkom jeziku u Hrvatskoj odnosila su se većinom na pozitivno ili negativno djelovanje njemačkoga jezika na hrvatsku kulturu. Hrvatska istraživanja su se više bazirala na ekonomske i političke čimbenike koji su vodili do prevlasti njemačkog jezika. Sama povijest njemačkog jezika u Hrvatskoj odraz je moći koja je imala veliki utjecaj na jednu skupinu, u ovom slučaju hrvatski narod, ali osim toga ona je i odraz pojedinačnih shvaćanja. Jezičnim, kulturnim i političkim vezama njemačkih i hrvatskih krugova u 19. st. nastaje „osobit izraz hrvatskog kulturnog identiteta“ (Pederin 2015: 19). Postupno nestajanje njemačkog jezika u korist hrvatskog kasnije je utjecalo na razvoj hrvatskog društva u austrougarskim okvirima, ali i na njezin razvoj nakon raspada Monarhije. Mnogi su pisani i materijalni tragovi koji ukazuju na njemački kulturni utjecaj koji je bio dio svakodnevnog života (Pederin 2015: 19).

Još je Josip Šipuš u svom djelu *Temely xitne tergovine polag narave y dogacsajev* (1796) istaknuo „da bi i Hrvati, po uzoru na Nijemce, trebali urediti svoj jedinstveni jezik, i to tako da bi se opredijelili za jedan „dijalektuš“ kojim bi se moglo „čistije govoriti i pisati“ i kojega „vsaki u pisanju knjiga držati bi se moral.“ Bitno je naglasiti da u tom razdoblju Zagreb dobiva obilježja glavnog kulturnog i političkog središta (Perić 2005:368).

Ranije, u 18. stoljeću neznatan je broj pismenog seoskog stanovništva, a sredinom stoljeća on je bio svega od 6% do 8% od ukupnog broja stanovništva jer je to još uvijek razdoblje kada je školovanje bilo dostupno tek manjem, povlaštenom sloju. Tek se s početkom 19. stoljeća povećava pismenost i to sve više u okviru administrativnih zapisa za kojima je vlast imala potrebu. Upravo se njemački jezik u tom razdoblju nalazio gotovo svugdje. U Zagrebu su nazivi trgovina i obrtničkih radnji bili na njemačkom tako da je

posjetitelj mogao zapravo steći dojam da se radi o njemačkom gradu, a ne tada glavnom gradu Banske Hrvatske (Barić 2015: 65). Promjene u hrvatskim zemljama imale su svoj korijen u 18. stoljeću kada se za vrijeme reformi Marije Terezije država pokušava napraviti učinkovitijom uz strogu upravu i vanjsku politiku nasuprot drugim europskim državama. Taj uzor preuzet je iz Pruske Fridricha II., čije se uređenje temeljilo na striktnim vojničkim pravilima. Iz toga je vidljiv germanski utjecaj jer se hrvatsko područje u narednim desetljećima te u 19. stoljeću razvijalo u tom pravcu pa je kao rezultat imalo veliku upotrebu za njemačkim jezikom u administraciji, upravi i društvu (Barić 2015: 66).

U razdoblju druge polovice 18. stoljeća i u prvoj polovici 19. stoljeća, stanovništvo se svakodnevno moralo susretati s njemačkim jezikom. No, u razdoblju od 1818. do 1848. njegov utjecaj nije jačao, već se pojavila jaka potreba za afirmacijom hrvatskog jezika što je rezultiralo radom i zalaganjem spomenutih hrvatskih intelektualaca (Pederin 2015: 21).

Osim njemačkog, tu je još uvijek i latinski čija je upotreba službena u Banskoj Hrvatskoj sve do 1847. godine. No, početkom 19. stoljeća i u njegovoj prvoj polovici njemački sve više preuzima funkcije latinskog što je upravo rezultat novih strujanja u Europi. Ipak, habsburška vlast omogućavala je upotrebu njemačkog i latinskog na istom području i njegovu dugogodišnju koegzistenciju. Latinski se jezik u 19. stoljeću smatrao važnim jezikom politike. Kada su 1818. car Franjo i njegov žena Karolina posjetili Zagreb, grupa sudaca prvo ih je pozdravila na njemačkom jeziku, a zatim ih je notar pozdravio na latinskom jeziku. Ipak, njegova upotreba bila je prvenstveno političke prirode. Bio je glavni jezik sabora i sudske uprave, jezik političkog života, nastave u gimnazijama te jezik visokog školstva, a razlog je bio izbjegavanje njemačkog, ali i prvenstveno mađarskog jezika čije bi prihvaćanje značilo i prihvaćanje ugarske političke dominacije. Zato se uz smanjenu upotrebu latinskog jezika, njemački jezik prihvaća na uštrb drugih jezičnih utjecaja, u ovom slučaju mađarskog, čija bi dominacija omogućila nametanje mađarske vlasti koja se nakon Bečkog kongresa i rješavanja pitanja Dalmacije sve više htjela „ostvariti“ (Jernej, Glovacki-Bernardi, Sulojdžić 2012: 332).

Na početku 19. stoljeća njemački je jezik bio službeni jezik uprave, a mogao se čuti u školama, knjižnicama, kavanama itd. Kako je to jezik koji je bio zastupljen u svim sferama društvenog života, tako postoje i izvještaji o služenju misnog slavlja na njemačkom jeziku. Na njemu se propovijedalo u crkvi sv. Vinka, a sestre milosrdnice koje su imale svoju misiju u Zagrebu također su bile njemačkog podrijetla i svoju su službu vršile na tom jeziku (Deželić 1901:57).

Upravo zbog političke situacije, njemački se u prvoj polovici 19 stoljeća sve više mogao čuti diljem hrvatskih zemalja. Uz otpor mađarskome, njemački je postajao jezikom svakodnevice. Širio se iz brojnih razloga: dolazaka pukovnije u Slavoniju, plemstva koje je sve više dobivalo na važnosti, ali i obrtnika, činovnika, trgovaca i drugih koji su bili njemačkog podrijetla pa su sa sobom donosili svoj jezik. Kroz jezičnu upotrebu, svakodnevni način života austrijskog plemstva te posebno Bečkog dvora sve je više imao utjecaja i na hrvatsko plemstvo (Barić 2015: 44-46). Već od kasnog 18. stoljeća, njemački je postupno postajao jezikom političkih, kulturnih i ekonomskih događanja, jezikom svakodnevnice komunikacije, administracije i vojske, ali i kulturnog života (Jernej, Glovacki-Bernardi, Sulojdžić 2012: 333).

Što se tiče Dalmacije i Istre, talijanski jezik imao je prednost u upotrebi. No, nakon pripajanja tih regija Monarhiji, njemački je jezik uveden u upravu i u nekim slučajevima u škole, no on se nije uspio integrirati u društveni život jer je i dalje upotreba talijanskog i hrvatskog jezika bila jača (Pederin 1977: 27).

Da je njemački jezik imao važnu ulogu među stanovništvom u tom razdoblju, dobro dočarava jedan zapis:

U jednom selu počelo je zvoniti zbog smrti nekog seljanina. To je izazvalo zabrinutost kod stranaca (Francuza), koji su se uvijek bojali da će čuti zvono za uzbunu protiv njih. Zbog toga je jedan od njih pitao prvoga domaćeg čovjeka kojeg je ugledao. „Bum, bum, Franzos?“ Krajišnik, koji je tijekom brojnih kampanja vidio svijet, odmah je shvatio što je ovaj želio reći: „Bum, bum nix Franzos!“, odgovori: „Bauer kaputt.“

(Barić 2015: 57)

Zapis može približiti sveprisutnost njemačkog jezika, a situacija je karakteristična za Vojnu Krajinu koja je upravno bila pod ratnim vijećem iz Beča što se odrazilo na jezik uprave (njemački), ali i jezik lokalnog stanovništva.

Razlog tolike raširenosti njemačkog jezika svakako se može naći još u reformama Josipa II. koji je germanizaciju provodio u školstvu, administraciju, upravu (Kessler 1981: 156). Dvadesetih godina 19. stoljeća njemački je prevagnuo u društvenom životu i među većinom plemstva. Zagreb i Varaždin nastavili su razvoj pod germanskim utjecajima, za razliku od Karlovca u koji njemački jezik sve više ulazi nakon prestanka francuske okupacije. Dolaskom austrijske administracije i vlasti u Vojnu Krajinu, taj se utjecaj sve više povećava od 1814. do 1822. godine (Kessler 1981: 157).

Pojavljaju se djela za austrijsku vanjsku i unutarnju upravu koja su govorila o stanju u krajevima koji su u znanstvenoj literaturi do tada bili marginalizirani. Podaci govore o broju govornika njemačkog jezika, no oni nisu dovoljni za stvaranje cjelokupne slike o samoj jezičnoj upotrebi. Realno prisustvo njemačkog jezika može se vidjeti tek kada se prođe kroz cjelokupni spektar javnog života pritom obraćajući pozornost na jezik koji je stanovništvo koristilo i na sve pisane tragove. Jedan od najbitnijih aspekata u tom razdoblju je politička situacija koja nije afirmirana kod postojećeg entiteta. Hrvatske zemlje pod utjecajem su različitih političkih krugova. Upravo zbog „rascjepkanosti“ hrvatskog prostora, nastanak jedinstvenog kulturnog i političkog identiteta u tom razdoblju bio je težak. Stoga su itekako vidljivi utjecaji drugih kultura, posebno kroz jezik (Pederin 2015: 23).

3.1.1. Njemački jezik i ilirski pokret

Upravo za vrijeme ilirskog pokreta dolazi do jezičnog paradoksa.

Članovi pokreta i autori programatskih i književnih djela objavljivali su svoje radove na njemačkom jeziku, a sam jezik komunikacije među obrazovanim stanovništvom, pa tako i članovima pokreta, bio je njemački. Paradoksalno je to što su se zalagali za hrvatski jezik i jedinstvenu kulturu, a koristili su se stranim jezikom. Ipak, takva situacija je razumljiva zbog već navedenih utjecaja koje je germanska kultura imala na hrvatske prostore u prijašnjim razdobljima i u tom trenutku (Jernej, Glovacki-Bernardi, Sulojdžić 2012: 335). Najvidljiviji razlog tome je društvo koje je većinom govorilo njemačkim jezikom, ali i neujednačenost hrvatskog jezika. Upravo zbog toga ilirci u početku koriste njemački za širenje svojih ideja. (Matl 1964: 281)

Civilna Hrvatska i Slavonija bile su dio obrazovnog sustava Ugarske, iako je to bio malo izmijenjeni austrijski sustav te su zadržale upotrebu hrvatskog jezika. U Vojnoj Krajini i obrazovanje je bilo pod utjecajem Dvorskog ratnog vijeća u Beču, a u Dalmaciju, koja je bila novi austrijski dio, dolaze profesori njemačkog jezika na mjesta profesora talijanskog ili latinskog. Njemački se, dakle, predavao u svim školama i ostao je kroz cijelu polovicu stoljeća glavni jezik putem kojeg su se prenosile informacije. Njemački se u gimnazijama podučava ako je za time postojala izražena želja, inače je u upotrebi bio hrvatski jezik. Samo je u Slavoniji slučaj bio drugačiji, gdje se u većini slučajeva uz njemački predavalo i na latinskom jeziku (Barić 2015: 105-107).

Interakcija između njemačkog i hrvatskog jezika sve je više rasla, a ti jezici miješali su se i u krugovima intelektualaca. O tome svjedoče podatci koje donose neki putopisci. H. Desperaza otkriva tu raznolikost u narodnoj kavani koja je bila mjesto okupljanja ilirskih domoljuba. Kako on donosi: „neki su raspravljali na *ilirskom*¹, drugi su odgovarali na njemačkom, a često bi onaj koji je započeo rečenicu na hrvatskom, nastavio na latinskom, a završio na njemačkom“ (Desperaza, prema Barić 2015: 53). Ti su jezici bili poznati svakome i služilo se njima podjednako u političkim i znanstvenim raspravama jer su tehnički termini dolazili iz latinskog i njemačkog, više nego iz ilirskog. Ovaj njemački putnik prepoznaje različite inačice njemačkog jezika, od onog akademskog Jerneja Kopitara, bečke inačice, dijalekata te njemačkog jezika koji ima drugačiji prizvuk kada njime govore Mađari (Barić 2015: 54). Prema Wolfgangu Kessleru „njemački jezik je bio jezik svakodnevnog sporazumijevanja višeg sloja i krugova koji su željeli biti njegovim dijelom. Njemački je, osim toga, nužno bio jezik pokretnih sastavnica stanovništva, kao što su trgovci i obrtnički ceh te jezik vojnih zapovijedi“ (1981: 154).

Jezična podijeljenost hrvatskog naroda bila je jedan od problema u realizaciji ideja iliraca u tom periodu, a razlog su bile dijalektne razlike hrvatskog jezika, različite ortografije te utjecaji drugih jezika i njihovog svakodnevnog korištenja. Spomenuta upotreba latinskog, te posebno njemačkog jezika, bila je najvidljivija u dijelovima pod izravnom upravom habsburške vlasti gdje je literatura na njemačkom jeziku utjecala na obrazovani sloj u tom razdoblju (Kessler 1981: 134).

Krajem 18. stoljeća poznavanje tri jezika bilo je sasvim uobičajeno za Bansku Hrvatsku, Slavoniju i Vojnu krajinu. Literatura se čitala na njemačkom, u školama se radilo i na latinskom, a govorilo se i „materinjom jezikom“. U 18. stoljeću i početkom 19. pitanje jezika nije vodilo do konflikta i nije bilo toliko poticano, koliko je bilo pragmatičke funkcije. Tek kada je jezik postao središnjim motivom novog pokreta u stvaranju jedne nacije te kada ilirci sve više teže njegovom korištenju, dolazi do razmišljanja o „jezičnoj naciji“ i tek tada jezično pitanje postaje politički problem. Nastojala se postići službena upotreba jezika u zemljama koje su još uvijek bile dijelom Habsburške Monarhije i čije se obrazovano stanovništvo većinom koristilo njemačkim jezikom (Kessler 1981: 135).

S obzirom na pokušaje standardizacije hrvatskog jezika zalaganjem hrvatskih intelektualaca, u tom razdoblju bilo je potrebno smanjiti brojne termine koji su preuzeti iz

¹ Pod ilirskim se smatra hrvatski, naziv ilirski dolazi od preporoditelja jer se sam pokret zvao „ilirskim“.

njemačkog i latinskog. Upravo se time bavio hrvatski jezikoslovac Bogoslav Šulek koji je najznačajniji po svom leksikografskom radu. godine 1860. objavio je *Njemačko-hrvatski rječnik, I-II*, koji je sadržavao terminološke i znanstvene prijevode njemačkih riječi na narodni jezik. Osim toga, značajni su i kasnije objavljeni rječnici: *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja, I-II* (1874-1875) i *Jugoslavenski imenik bilja* (1879). Navedeni rječnici od velike su važnosti za kasniju hrvatsku terminologiju. Osim toga, vidljivo je da je njemački bio jezik znanosti u hrvatskim zemljama te je, s obzirom na jezična zalaganja, uočena potreba afirmacije hrvatskog kao jezika znanosti. (Hrvatska enciklopedija 2008: 548)

Veza između jezika s jedne i nacije s druge strane zahtijeva detaljno istraživanje zato što integritet nacije ipak predstavlja samo jedan dio jezične zajednice. Četrdesetih godina 19. stoljeća pod ozračjem promjena u Europi dolazi do kulminacije svijesti o hrvatskom jeziku koja je poticana ilirskim jezičnim, kulturnim i društvenim radom. Kukuljevićev govor u Hrvatskom saboru 1843. godine na hrvatskom umjesto na latinskom jeziku, isto kao i govor hrvatskih delegata na latinskom jeziku u mađarskom saboru, imali su istu namjeru, a to je bila demonstracija protiv stranih jezika, u prvom planu mađarskog, a potom i njemačkog (Kessler 1981: 136). Premošćivanje funkcija njemačkog jezika kao jezika obrazovanja i znanosti neosporno je ostalo dijelom rada ilirskog pokreta. Isto tako je i njemački kao jezik komunikacije ostao u središtu razmišljanja ne samo njemačkog stanovništva Hrvatske i Slavonije, nego općenito cijelog njemačkog govornog područja (Kessler 1981: 154).

Za ilirce je problem bio ipak taj što je njemački imao određenu socijalnu reputaciju jer se većina stanovništva njime koristila u svakodnevnom životu. Dragojla Jarnević, koja je kasnije postala spisateljica i jedna od rijetkih žena ilirskog pokreta, odgajana je u okruženju njemačkog jezika i svoje najranije dnevničke zapise pisala je na njemačkom. On se koristio i za civilno pravosuđe, a početkom 19. stoljeća osnovan je samostan u Zagrebu u kojem su se izvodile predstave i održavala nastava na njemačkom jeziku. Dok se u zagrebačkoj gimnaziji od 1787. pa do ukinuća jozefinske reforme 1790. govorilo na njemačkom, u gradskim školama njemački se učio uz narodni jezik, nikako kao strani jezik. Osim toga, taj je jezik „na ulici“ bio i jezik posredovanja (Kessler 1981: 156).

Bitno je napomenuti da je njemački jezik imao nezaobilaznu ulogu jezika kulture, politike i gospodarstva u srednjoj Europi, ali i hrvatskim zemljama, posebno u razdoblju između 1815. i 1848. Književni tekstovi koji su nastali na njemačkom jeziku, ali na hrvatskom prostoru, dokaz su interakcije s hrvatskom kulturnom sredinom koja je na kraju oblikovala jednu posebnu književnost i kulturu kao odraz specifične situacije tog dijela

Habsburške Monarhije. Dvadesete, tridesete i četrdesete godine 19. stoljeća nisu statične glede položaja pojedinih jezika, a u tom razdoblju utjecaj njemačkog jezika pomalo opada zbog pojave iliraca, iako ne u potpunosti (Barić 2015: 259).

Kako navodi i Radoslav Katičić jednostavno je za razumjeti da je uloga njemačkog jezika bila opismenjavanje, školovanje i podizanje razine naobrazbe. Isto tako, dok je u građanskoj sredini jezik sporazumijevanja bio njemački, kao što se i društveno ophođenje vezalo uz germansku tradiciju i kulturu, bitno je napomenuti da jezik ophođenja u privatnim krugovima zasigurno niti je trebao, niti je bio njemački (2015: 116)

3.2. Književnost na hrvatskom i njemačkom jeziku

Njemačka književnost javlja se 1820-ih i 1830-ih godina u Zagrebu iz pera pjesnikinja koje su pisale na njemačkom jeziku - Therese von Artner i Karoline Pichler, ali i Hrvata, poput Ivana Kukuljevića Sakcinskog koji u početku piše na njemačkom jeziku na kojem su na početku svoje karijere kasnije pisali i Petar Preradović te August Šenoa.

Počeci su to njemačke književnosti u Hrvatskoj. Korištenje njemačkog kao jezika pisanja bilo je rašireno među Hrvatima s namjerom da se hrvatska pitanja predstave široj javnosti koja je većinom govorila njemačkim jezikom (Pederin 1991: 58).

Činjenično, povijest hrvatske književnosti ima korijene još u istraživanjima njemačkih putopisaca Otta i Ide von Reinsberg-Dürinsfeld koji su u knjižnici Garagnin-Fanfogna u Trogiru sugerirali da naša stara književnost nije izvorna, nego je nastala pod utjecajem talijanske, isto kao što je njemačka književnost odraz španjolske, francuske i talijanske. Također, u tom je razdoblju vidljiv utjecaj Vuka Stefanovića Karadžića koji je dvadesetih godina 19. stoljeća boravio u Njemačkoj, a preko njega su njemačke ideje stizale u Bansku Hrvatsku, prvenstveno zbog cenzure bečke politike koja je onemogućavala veće utjecaje (Barić 1977: 10). On piše pod utjecajem njemačkih književnika Herdera pa i Goethea te prenosi njihova shvaćanja i na naše prostore. Upravo se on bavio kulturnim poimanjem te se njegove misli funkcionalno nastavljaju na Kačića. Dok su kod Kačića povijesno i folklorno isti pojam, Karadžić nema osjećaj za povijesno. Tako je u Hrvatskoj osjećaj za folklorno i povijesno ostao razdvojen u 19. stoljeću baš zbog nedostatka njihovih istraživanja. Zbog takvih poimanja starija hrvatska književnost zauzimala je rubno mjesto u povijesti hrvatske literature te se zbog toga sastavljači rječnika i gramatika u 19. stoljeća ne osvrću toliko na stariju hrvatsku književnost jer se nije smatrala toliko vrijednom (Barić 1977: 11).

Podjela hrvatske književnosti na staru i novu nije ista kao podjela u njemačkoj književnosti. Zbog ratova koji su se odvijali na prostoru njemačkih pokrajina, njihova književnost ima praznine od kraja srednjeg vijeka pa tijekom razdoblja ranog novog vijeka, za razliku od hrvatske književnost u kojoj ne postoji tako velika praznina. Ipak, književnost ilirizma nešto je novo u odnosu na stariju hrvatsku književnost te je ona pod znatnim utjecajem njemačke i austrijske literature. Čitalačka publika većim je dijelom govorila i čitala na njemačkom jeziku. Dakle, u prvoj polovici 19. stoljeća čita se i govori njemački, glumi se na njemačkom, a mnogi su hrvatski intelektualci i studirali na njemačkom govornom području (Barić 1977: 11). Zbog toga je njemački kulturni utjecaj bio neminovan.

Od 1842. godine Gaj se kao glavna figura ilirskog pokreta suprotstavlja mađaronima. Iako su austrijske vlasti do tada podupirale ilirce kao protutežu ugarskom utjecaju, izgrede Iliraca smatrali su prijetnjom javnom redu. Zbog toga nekoliko mjeseci kasnije austrijske vlasti odlučuju zabraniti upotrebu „ilirskog“ imena. O otvorenom suprotstavljanju mađaronima govori jedna satira izvorno napisana na latinskom jeziku, a prevedena na njemački jezik te objavljena u Leipzigu kod Taubnera. Naslov satire je *Jedinstvena metamorfoza pseudo – Ovidija Martinusa Sarcasticusa, posvećena prijateljima i neprijateljima plemenite umjetnosti poezije kao poklon za Novu godinu 1843.*, a autor je potpisan pseudonimom Emyphilos. Zbog cenzure koja je nastupila u Hrvatskoj očito je zašto je satira objavljena u Leipzigu, a ne u Zagrebu (Barić 2015: 273).

Autor knjige *Iz njemačkog Zagreba* navodi kako je pri instalaciji bana Franje pl. Vlačića 1832. održan proslav na njemačkom jeziku u hrvatskom kazalištu. Smatra to negativnim za hrvatski narod jer se jedan hrvatski ban pozdravlja njemačkim jezikom. O utjecaju njemačkog jezika govore i izdanja poznatih Hrvata iz tog razdoblja: molitvenik na njemačkom jeziku Maksimilijana Vrhovca, brošura grofa Janka Draškovića *Ein Wort an Iliriens hochherzige Töchter* (1838). Tu su i radovi drugih poznatih ličnosti iz tog razdoblja, Antuna Mihanovića i Josipa Jelačića, koji su također stvarali na njemačkom jeziku. Osim samog pisanja na njemačkom, često su autori same stvaralačke uzore nalazili u poznatim njemačkim književnicima, Schilleru i Goetheu (Deželić 1901: 33).

Deželić piše kako su se početkom 19. stoljeća počeli javljati njemački pamfleti. Prema njemu, taj je jezik tada sve više bio raširen u „inteligentnijim krugovima“. U svojoj knjizi donosi jedan takav pamflet, ali bez imena autora. Kada je 23. kolovoza predana nova bolnica i ubožnica milosrdnicima iz poglavarstva, grof Josip Sermage govorio je na svečanosti na njemačkom jeziku. Govor je izdan u posebnoj brošuri pod nazivom: *Gelegensheitrede auf die*

feurliche Uebergabe des allgemeinen Kranken und Armenhauses der K. K. Haupt und Freystadt Agram... Isti grof držao je govor na njemačkom jeziku na svečanim primanjima kod biskupa Vrhovca (1901: 17). Kasnije autor navodi da je grof bio aktivan u političkom životu i kako se često zalagao za hrvatski jezik i njegovu upotrebu. Od plemkinja koje su pisale na njemačkom jeziku spominje se grofica Erdödy koja je 1807. godine tiskala djelo *Angebilde zum Namens-feste der besten Mutter Theresia Graefin Erdödy, geboren Graefin Palfi, am 15. October 1807...* (Deželić 1901: 19).

U tom je razdoblju bilo uobičajeno da su se čestitke, pjesme, zahvalnice i slično među plemstvom pisale na njemačkom jeziku. Tome svjedoče brojne zahvalnice, pjesme i drugo što je ostalo sačuvano iz tog razdoblja, kao na primjer brojni primjeri iz Novoszelove tiskare - Oda nadvojvodi Ludvigu Josipu iz 1809., pjesma povodom vjenčanja grofa Ljudevita Sermagea i druge (Deželić 1901: 19).

Prigodnice su bile najzastupljenije na njemačkom jeziku, a razlog je tomu vjerojatno nužno političko odobrenje za njihovo objavljivanje. Među njemačkim tiskanicama mogu se naći brojne pjesme koje su pisane u čast Cara. Osim toga, politički događaji su također bili prilika da se opjevaju događaji poput sjedinjenja hrvatskih zemalja 1825. godine. Uz prigodne tekstove političkog karaktera, stvaralaštvo na njemačkom jeziku veže se i uz obiteljske kronike: vjenčanja, rođendane, smrti. Praksa je raširena u njemačkim zemljama pa tako ta tradicija postaje popularna i u hrvatskim zemljama, isto kao i izdavanje almanaha. U Zagrebu je njihov izgled bio malo specifičan jer se korištenjem nekniževnog jezika te uvođenjem nekoliko hrvatskih riječi pokušavala održati jezična stvarnost tog prostora. Prigodnice pisane za kavane na njemačkom jeziku dokaz su živog korištenja tog jezika u društvu, na što također ukazuje i jedna poštanska knjižica iz 1837. (Barić 2015: 277-279).

Također, kada je 1818. car Franjo I. posjetio Zagreb sa svojom suprugom caricom Karolinom, u Zagrebu su tiskane brojne prigodnice na njemačkom jeziku. Bubenhofen tiska svoju knjižicu *Gefühl bei der allerhöcht-eyerlichsten Ankuft Ihre k. K. Majestäten Franz und Karoline in Agram den 27. Juni 1818. von Bubenhofen*. Posjet cara i carice je bio važan događaj o čemu svjedoče i opisi uređenog Zagreba: „Glavno pročelje prema stanu Nj. Veličanstva sastoji se od kolonade s osam korintskih stupova. Između tih stupova se nalaze slike kr. supruga; iznad dva žrtvenika grb Ugarske i Hrvatske, zatim kip pravедnosti s njezinim atributima. Visoko u pročelju lebdi carski orao. I druga strana vijećnice iskićena bje stupovima s nakitima. Devet velikih zdjelica ispunjenih špiritom i 8 500 svjetiljki gori na zgradi „neopisivim veličanstvom“ (Deželić 1901: 20). Autor opisujući ovaj događaj govori

kako su njemački natpisi nadvladali one na latinskom jeziku. Također, navodi imena vlasnika kuća koje su se nalazile u gradu i koje su bile ukrašene natpisima na njemačkom na jeziku. Neka od imena su: dimnjačar Mingendorfer, Jüngling, Baan, Mayer, Eidherr, Meerher, tapetar Welchenins, trgovac Remfel i drugi, što je samo primjer kako je stanovništvo tadašnjeg Zagreba bilo miješano i kako su brojni stanovnici imali germansko podrijetlo. U čast dolaska cara izvela se i kazališna predstava na njemačkom jeziku. Na sličan način priređen je i doček nadvojvodi Josipu, državnom palatinatu i njegovoj obitelji isto 1818. godine. Taj događaj posebnim spisom opisali su F. S. Stauduar i Ferdinand Rosenau (Deželić 1901: 20-22).

3.2.1. Ilirci i književnost na njemačkom jeziku

Carolina Jarnević vodila je dnevnik tijekom svog života te od 1833. pa do 1840. piše isključivo na njemačkom jeziku, a zatim, s obzirom na ilirske utjecaje, počinje pisati na hrvatskom. Potaknuta ilirskim utjecajima, mijenja svoje ime u Dragojla što je bilo popularno i kod drugih Iliraca koji su uzimali slavenizirana imena.

Dnevnik Dragojle Jarnević dobar je dokaz prožimanja ovih dvaju jezika u tim godinama i uzmicanja jednog spram drugim (Barić 2015: 261). Ona je pisala na njemačkom jeziku jer je tijekom školovanja okružena tim jezikom, a u tom ranom razdoblju čak zazire od hrvatskog jezika. Učila je na njemačkom i slabo se koristila hrvatskim jezikom jer ga nije govorila tečno. Nailazila je samo na knjige na njemačkom jeziku, a u svojim dnevnicima navodi kako ne može komunicirati tečno s okolinom jer svi govore „ilirskim“ jezikom, a ona se jedva izražava na njemu. Jarnević je živjela u Karlovcu, a s obzirom na to da je grad bio dijelom Vojne Krajine, školstvo i uprava bili su na njemačkom jeziku. Zbog toga je logično zašto je D. Jarnević više gravitirala prema njemačkom, nego prema hrvatskom (Barić 2015: 262). Svoje osjećaje u vezi jezičnog izražavanja zapisuje i u svojim dnevnicima. U početku se divi njemačkom jeziku i smatra ga profinjenim, dok hrvatski nema želje govoriti. Piše da kada je pozdravljaju na hrvatskom, ona odzdravi na njemačkom, te na spomen ilirizma i Danice hrvatske ona ne iskazuje pozitivne osjećaje i govori kako niti nema hrvatskih knjiga koje bi mogla čitati. Nasuprot tome, radije čita Schillera, Goethea, Körnera i ostale autore. (Barić 2015: 264). No, nakon posjeta Ozlju, priča o Zrinskim i Frankopanima ostavila je utisak na nju te ona kasnije u kratkim pričama piše o jednoj drugoj temi i to na hrvatskom jeziku. U tom razdoblju sve se više okreće prema hrvatskoj povijesti i kulturi, a manje prema njemačkom.

Od 1837. ton prema hrvatskom jeziku u dnevnicima Dragojle Jarnević sve je pomirljiviji. I dalje se teško izražava na hrvatskom tako da nastavlja pisati na njemačkom jeziku, ali osjećaji prema prvome sve su veći. Nakon puta u Italiju bilježi kako sve više želi čuti jezik rodne zemlje te se sve više odvaja od njemačke kulture. (Barić 2015: 265) Nakon nekoliko godina učenja hrvatskog jezika preuzima ime Dragojla pod kojim je poznata i danas te od 1841. godine piše na hrvatskom jeziku i udaljava se od njemačkog. Zapisuje kako Hrvatska treba spisatelje koji pišu na hrvatskom jeziku te samim time i svoju književnost i kulturu (Barić 2015: 266-267).

Do pedesetih godina 19. stoljeća njemački postaje sve više stranim jezikom, a upotreba hrvatskog u društvu i višim krugovima sve je veća. Tako na primjer Franjo Julije Frasa, u tom razdoblju ravnatelj škola u Vojnoj Krajini, iako je zahtijevao učenje njemačkog jezika u krajiškim školama, zapisuje da se obrazovanje i škola mogu razviti na narodnom jeziku. Razlog tomu svakako mogu biti težnje iliraca i preporoditelja koje su oni ulagali u jedinstveni književni hrvatski jezik. Ipak, njemački još uvijek ima veliki utjecaj u tom razdoblju, a sam dnevnik Dragojle Jarnević dokaz je da se u tom trenutku ipak nije moglo u potpunosti osloboditi njemačke jezične strukture i germanske kulture, kao dominantne kulture. Iako je kasnije pisala na hrvatskom jeziku i vođena je nacionalnim osjećajima, u njezinom književnom stvaralaštvu itekako je vidljiv germanski utjecaj (Barić 2015: 268).

Tekstovi Dragojle Jarnević objavljeni su nakon njezine smrti, kako je i ona sama zahtijevala. Puno tekstova u tom vremenu nije izlazilo, što zbog svog sadržaja, što zbog političke situacije. Postoji i slučaj da neke tekstove autori nisu niti imali namjeru objavljivati, poput poezije Ivana Kukuljevića iz mladih dana. On piše na hrvatskom jeziku, ali ima i dijelova dijalektne njemačke poezije, što je pomalo neuobičajeno za pisca hrvatskog podrijetla. Nakon povratka iz Austrije, on sve više piše na hrvatskom jeziku iako su mu dijelovi dnevnika još uvijek na njemačkom. Na tom jeziku često su pisali krajiški časnici, a najčešće je to bilo o povijesti krajiških institucija. Primjeri takvih radova nalaze se kod Franje Julija Frasa i Franje Vaničeka. Njihov je zadatak prvenstveno bio naznačivanje razvojnih etapa habsburške snage. Ipak, neki od autora pišu nešto drugačije nego što je habsburška vlast odobravalu u tom razdoblju. Takvi zapisi slani su u Zagreb Ljudevitu Gaju koji je imao glavnu ulogu u njihovom objavljivanju. Tekstovi su bili na njemačkom jeziku, a autori su najčešće bili anonimni. Najčešće su ti tekstovi bili vezani uz nacionalne težnje (Barić 2015: 269 - 271).

Ivan Kukuljević Sakcinski jedan je od utjecajnih hrvatskih preporoditelja koji se školovao u Varaždinu i Zagrebu te se tijekom cijelog školovanja služio njemačkim i latinskim jezikom. Godine 1833. unovačen je u vojsku, a poznato je da je kao kadet bio pod snažnim utjecajem njemačkog jezika te je intenzivno čitao njemačke pjesnike i prva književna djela pisao je na njemačkom jeziku. Razdoblje od 1835 pa do 1840. proveo je u vojnoj službi u Beču, nakon čega je premješten u Milano, a 1842. istupio je iz vojne službe. No, već je od 1837. godine počeo sudjelovati u nekim aspektima ilirskog pokreta (Novak 2012: 367-368).

Književne tekstove na njemačkom jeziku pisale su mnoge poznate hrvatske ličnosti, poput grofova Josipa i Petra Sermagea, grofice Erdödy, Marija i Alojzije Peharnik te književnici s područja Monarhije koji su dolazili i živjeli u Zagrebu: Marija Terezija Artner, Katarina Hofmann, Lorenz Gindel i Ferdinand Rosenau (Jernej, Glovacki-Bernardi, Sulojdžić 2012: 338).

3.2.2. Austrijski književnici u Hrvatskoj

Eduard Breier književnik je rođen u Varaždinu, ali odgojen na njemačkom jeziku te je autor povijesnog romana *Tatari u Hrvatskoj i Dalmaciji*. Roman je pisan na njemačkom jeziku, a osim toga od 1839. piše u svim brojevima Croatije gdje objavljuje *Hrvatske legende*, a kasnije piše i *Agramer Lieder*. Njegovo djelo govori o hrvatskom prostoru i namijenjeno je publici koja je čitala na njemačkom jeziku, a njegov susret s publikom koja nije bila ograničena samo na hrvatski prostor, za posljedicu je imala nestanak romana s povijesnom tematikom na njemačkom jeziku (Barić 2015: 287-289).

Karl Ivan Petar grof Sermage bio je državni činovnik i pisao je na njemačkom jeziku. Rođen je u Zagrebu, ali je nakon smrti roditelja otišao na školovanje na Terezijansku akademiju, a kasnije se bavio književnim radom. Pisao je pjesme na njemačkom jeziku te su mu izdane čak dvije zbirke pod nazivom *Reseda*. Pisao je i političke rasprave od kojih je znana *Die ursprüngliche Vereinigung der Königreiche Croatien, Dalmatien und Slavonien mit der Krone Ungars* iz 1836. godine (Deželić 1901: 25).

Marija Terezija Arthner austrijska je spisateljica koja je pisala na njemačkom jeziku ali je nekoliko godina djelovala u Zagrebu. Neki su je čak nazivali bečkom Madam Staelovom. Godine 1796. preselila se u Beč gdje se bavila književnim radom i gdje je s

prijateljicom Minom Tiellovom objavila dva sveska pjesama *Feldblumen und Ungarns Fluren*. U Zagrebu je živjela od 1822. do 1829. gdje je i preminula. Godina 1823., 1826. i 1827. piše zagrebačke prigodnice, a već 1823. tiskala je igru pod nazivom *Rettung und Lohn* povodom imendana federmaršalove žene Franjice Radivojevičke. Čak i prije nego se doselila u Zagreb, postojale su veze sa zagrebačkim krugovima što se vidi po pjesmi koju je napisala još 1798. grofici Eleonori Pejačević (Deželić 1901: 27).

Osim M. T. Arhner, u Zagrebu je živjela i stvarala još jedna austrijska književnica. U istom tom razdoblju javlja se Karolina (Kitty) Hofmanov, koja je često objavljivala u časopisu *Luna*, popularnom časopisu koji je pisan njemačkim jezikom. Pojavila se 1826. godine u istoimenom časopisu s pjesmom *Die Kränze in drei Gemälden* (Deželić 1901: 29).

Još jedan austrijski pisac koji je djelovao na području Hrvatske bio je Mihajlo pl. Kunić. Umro je u Karlovcu 1935. godine, no prije toga je živio i djelovao u Zagrebu što je vidljivo iz njegovih prigodnica o zagrebačkim događanjima. Poznate su njegove prigodnice Mirku Haramiću iz 1834., biskupu Gabrielu Smičiklasu 1834. povodom njegovog odstupanja s funkcije te biskupu Mirku Ožegoviću iste godine prilikom instalacije. Pjevao je i o Maksimilijanu Vrhovcu, Ivanu Frustu i Josipu Sermageu (Deželić 1901: 30- 31).

Bez obzira na jezik kojim se pisalo, vidljivi su i utjecaji književnih postupaka iz njemačke književnosti koji su se reflektirali na hrvatsku. Hrvatski germanisti najviše su istraživali njemačko-hrvatske jezične veze i utjecaj na kulturu pa tako i književnost. Ivan Pederin bavio se tim pitanjem i konstatirao kako su u razdoblju od 1780. do 1860. hrvatski pisci preuzimali postupke njemačke i austrijske književnosti. Navodi kako je u Zagrebu živjelo puno Austrijanaca koji su pisali na njemačkom jeziku, ali i Hrvata kojima je to također bio jezik književnog izražaja (2015: 59).

3.3. Tisak na njemačkom jeziku

Francuska revolucija otkriva mnogo toga po pitanju slobode, od građanske pa tako do slobode izražavanja, a što je sa sobom donijelo i bitne promjene u novinarstvu. Kako su novine do tada imale izrazito informativnu svrhu, u Parizu novine postaju „oružje ideološke borbe“ (Horvat 2003: 45).

U Zagrebu su se prvo pojavile novine na latinskom jeziku imena *Ephemerides Zagradienses* (Zagrebačke novine) koje su počele izlaziti 1771. godine. Tiskane su u Kaptolskoj tiskari, a izdavač i nakladnik lista bio je Antun Jandera (Horvat 2003: 31).

Nakon novina na latinskom jeziku, 1786. godine pojavile su se novine na njemačkom: *Agramer deutsche Zeitung*. Nije sačuvan niti jedan primjerak tih novina. Te novine pojavljuju se u razdoblju kada jozefinističke reforme dostižu svoj vrhunac. Izdavanje novina na njemačkom jeziku bio je pokušaj germanizacije tiska bez obzira na pokušaje zadržavanja statusa quo s izdavanjem novina na latinskom jeziku (Horvat 2003: 36).

U tom razdoblju težnje za germanizacijom još uvijek nemaju nacionalistička obilježja što nastupa tek u 19. stoljeću. Problem je bila neusustavljenost nacionalnih jezika zbog tri književna jezika (čakavski, štokavski i kajkavski) i ne slaganja jezikoslovaca jer se svaki zalagao za govor i pravopis svoga kraja. Prema Josipu Horvatu, to je razlog za uvođenje njemačkog jezika kao upravnog (2003: 36).

Također, odlukama bečkog dvora gradskom sudcu u Zagrebu stigla je carska odluka kojom se njemački jezik trebao uvesti u izvještaje i poslovanja, a predstavke i poslovi trebale su biti raspravljane na njemačkom jeziku. Magistrat je zaključio da gradski senatori, načelnik i bilježnik ne poznaju toliko dobro njemački jezik stoga se otpor germanizaciji izaziva zbog nepoznavanja jezika i straha od gubitka položaja (Horvat 2003: 36).

Shodno uvođenju njemačkog jezika u upravu, izdavanje novina na tom jeziku bio je svojevrsni glas takvim namjerama bečkog dvora. (Horvat 2003: 38) Jozefinizam je donio brojne promjene hrvatskim zemljama, a neke od njih su se smatrale poprilično negativnima (zaštita kmetstva). Stoga se pojavljuje struja koja je smatrala da svoj privilegirani položaj hrvatske zemlje mogu sačuvati u čvršćoj vezi s Ugarskom. To je rezultiralo zaključkom Sabora iz 1791. po kojem se mađarski trebao uvesti u hrvatske škole kao neobavezan jezik. Tako nastaju dvije struje u Hrvatskoj: jedna koja se zalagala za bliže veze s Ugarskom i druga, koja je bila za narodni jezik, a protiv mađarskog. Takve ideje vodile su do prvih pokušaja pokretanja novina na hrvatskom jeziku (Horvat 2003: 42).

Druge novine koje su počele izlaziti na njemačkom jeziku su *Kroatischer Korrespondent* čiji je prvi broj objavljen 1789. godine, a za tu godinu izašlo je 60 brojeva, a izlazio je sigurno neko vrijeme i početkom 1790. Novine su bile namijenjene stranim oficirima koji su služili u Hrvatskoj te inženjerima, oružarima, dobavljačima, trgovcima, činovnicima. Novine su prvenstveno donosile političke vijesti i obavijesti iz tada aktualnog

rusko-turskog rata u kojem je Austrija sudjelovala kao ruski saveznik. Karakter samog lista bio je čisto informativan (Horvat 2003: 39 - 41).

Nakon što je Maksimilijan Vrhovac kupio tiskaru od Ivana Tome pl. Trattnera dobio je opomenu od bečkog dvora kojom se traži od njega da tiskaru ustupi nekome drugome jer je već tada vlasti u Beču bio sumnjiv kao predstavnik naprednih ideja. Kako u tom razdoblju nije bilo moguće objaviti novine bez cenzure iz Budima ili Beča, njihovo tiskanje bilo je odgođeno na trenutak. No, umjesto njih nelegalno se tiskaju leci koji zamjenjuju publicistiku. U Hrvatskoj se tiskaju leci na njemačkom, talijanskom i hrvatskom jeziku (Horvat 2003: 46).

Prve dvojezične novine na hrvatskom jeziku tiskane su u Dalmaciji i to na talijanskom i hrvatskom jeziku, a zvale su se *Il Regio Dalmata – Kraljski Dalmatin*. Tjednik je izlazio od prosinca 1806 do travnja 1810. Svrha lista bila je isključivo propagandistička (Horvat 2003: 46).

Đuro Šporer, hrvatski student u Beču 1817. godine šalje dopisnicu caru u kojoj ističe svoju želju za izdavanjem novina na narodnom jeziku. Novine bi donosile vijesti koje su prenosile i ostale austrijske novine, a to su političke novosti, dnevni izvještaji iz domovinskih zemalja, pisale bi o izumima, objavljivale poučne pripovijesti te prijevode najboljih pisaca stranih naroda. Dopuštenje za izdavanje novina Šporer je dobio 1818. te su iste godine Šporer, Praunsperger i Vancaš sastavili proglas o izdavanju *Oglasnika ilirskog*. Šporer je tražio potporu u domovini za izdavanje novina i obratio se Maksimilijanu Vrhovcu koji je odbio njegove zahtjeve. Do izlaženja novina nikad nije došlo (Horvat 2003: 54-55).

Pod Metternichovim režimom cenzura redakcije postojala je u cijeloj Monarhiji. Cijelim tiskom dirigirala je vrhovna cenzorska oblast u Beču koja je odredbe upućivala izravno ili preko ugarskog namjesničkog vijeća koje je bilo vrhovna upravna oblast za Hrvatsku i Slavoniju ili preko vojne komande u Zagrebu, gdje se od 1787. godine nalazila i uprava za Vojnu Krajinu. Cenzura je obuhvaćala tiskopise, sva djela koja su objavljivana u Bansknoj Hrvatskoj, ali i u samom carstvu, uvoz knjiga, časopisa i novina iz inozemstva, ilustracija. Cenzura je bila zastupljena u kazalištu i u knjižnicama (Horvat 2003: 62).

Godine 1815. u Zagrebu je počeo izlaziti časopis *Agramer Theater Journal*, a izdavao ga je kazališni poduzetnik A. G. Guttenberg. Nije poznato koliko je dugo izlazio taj časopis. Od časopisa je sačuvan samo jedan broj iz kojeg se vidi kako je pisano o kazališnim vijestima, kritikama anegdota, pjesmicama, zabavnim i poučnim sastavcima. No, nije imao puno veze s „hrvatskim“. Ipak važan je iz jednog razloga. Njegovim objavljivanjem vidljivo je jačanje

germanizacije te njemački pečat grada u koji su novopridošli trgovci, činovnici i ostali donijeli germansku kulturu i jezik. Njemački jezik u tom razdoblju počinje potiskivati latinski i na taj način prijeti nacionalnom buđenju i kulturnom stvaranju. Još jedan časopis na njemačkom jeziku počeo je izlaziti 1826. godine pod imenom *Luna* i s oznakom *Agramer Zeitschrift*. Novine je pokrenuo Franjo X. Stauduar, a dopuštenje je stekao tako što časopis nije smio objavljivati nikakve političke članke (Horvat 2003: 58).

Zatim izlazi *Agramer Zeitschrift*, koji je od 1. siječnja 1830. postao *Agramer politische Zeitung* s dodatkom *Luna* i izlazio sve do 1912. godine. U razdoblju od 1842. od 1843. novine imaju veliku nakladu od 1100 primjeraka, a njihova naklada pada sa zabranom korištenja ilirskog imena. Još se nekoliko novina pojavilo u Zagrebu, a od toga su sačuvana dva broja *Theater Almanacha* iz 1836. i 1837. godine. S druge strane, Ljudevit Gaj pokušavao je stvoriti novine na narodnom jeziku koje bi bile u službi bečke vlade tako da tisak na hrvatskom jeziku ne može biti poistovjećen s bilo kojom političkom opozicijom. Poznato je da je Ljudevit Gaj od 1835. do 1836. izdavao novine pod nazivom *Novine horvatzke* koje su u prilogu imale poznati časopis *Danica horvatzka, slavonzka y dalmatinzka*, koja je pak jedno vrijeme izlazila pod nazivom *Danica ilirska* (Barić 2015: 281).

Ljudevit Gaj nakon otvaranja tiskare preuzima i tiskanje *Agramer Zeitung* i *Lune*. Tako se 1839. godine pojavljuju nove novine na njemačkom jeziku pod imenom *Croatia* s podnaslovom „*Eine Zeitschrift in monatlichen Heften mit besonderer Berücksichtigung der vaterländischen Interessen*“ (Mjesečnik s naročitim obzirom na domovinske interese). Novine su počele izlaziti u siječnju 1839. godine, a urednik je bio Eduard Breyer, njemački spisatelj rodnom iz Varaždina. Dok se *Agramer Zeitung* u razdoblju ilirizma trudio biti neutralan, isto kao i *Luna* koja se nastavila baviti temama iz života Zagreba i okolice, *Croatia*, koja se javlja u godinama kada je ilirizam na vrhuncu, s odobravanjem prati ilirske težnje (Horvat 2003: 107). Teme kojima se list bavio su iz vojne povijesti Hrvatske, opisi gradova (Karlovac), prijevodi narodnih priča, prilozi iz Donje Štajerske, priče koje govore i o srpskoj kulturi (prijevod narodne pjesme „Marko Kraljević prepoznaje očevu sablju“). Od 1840. *Croatia* postaje tjednik, a uredništvo od tada vodi njemački publicist i kazališni poduzetnik Heinrich Börnstein. U novine se od tada uvode rubrike koje donose feljtone, ekonomske vijesti, stalne kazališne i glazbene izvještaje te izvještaje o političkim događanjima. Već 1841. uredništvo se mijenja, prvo ga preuzima J. B. Tauber, a zatim Draxler. Od tada su novine izlazile povremeno, a nekada i dva puta tjedno na dvije strane. Novine su podupirale ilirizam i objavljivale su članke u kojima je njemačko čitateljstvo moglo čitati o ilirskim dostignućima.

Uz narodne pjesme u listu se prevode i stihovi Štoosa, Bogovića, Vukotinovića, Preradovića, Prešerna, ali i proza Šuleka, Kukuljevića i Šporera. Novine prestaju sa suradnjom s ilircima 1842. godine kada se tiskar župan pridružuje mađaronima, no zbog niske naklade novine prestaju izlaziti u prosincu 1842. (Horvat 2003: 107-108).

A. F. Draxler, koji je bio urednik kulturnog mjesečnika *Croatia* (1839.-1842.), komentira situaciju njemačkog tiska u Hrvatskoj: „Mi se s našim novinama nalazimo na granici njemačke književnosti; krug naših suradnika i čitatelja ne može konkurirati ni jednim novinama u glavnom gradu.“ (Barić 2015: 282). U tim novinama izlaze radovi pristaša ilirizma poput Mirka Bogovića, Ljudevita Vukotinovića, Petra Preradovića, Ivana Kukuljevića Sakcinskog i drugih poznatih ličnosti tog razdoblja. Jedan od njezinih glavnih urednika, Heinrich Börnstein, 1840. godine bilježi da zbog skromnih provincijskih novina nije moguće popuniti sve stupce časopisa izvornim člancima, ali novine su svakako pridonijele nastanku književnosti koja je istovremeno ukorijenjena u hrvatsku stvarnost i njemački jezik. Za vrijeme njegovog uredništva novine su više govorile aktualnim događanjima u društvu, a također su i izvještavale o narodnim glumačkim skupinama koje su djelovale u tom vremenu te o ilirskom kazalištu. Glavni suradnik novina bio je Eduard Breier, a tematski su se bavile književnošću i u njima su se objavljivale priče i pripovijetke iz narodnog života, važni događaji iz povijesti, biografije poznatih hrvatskih osoba, putopisi i slično (Deželić 1901: 46-49).

Börnstein je u *Croatiji* objavio članak pod nazivom *Über die Begründung einer ilirischen National-Bühnen*, a koji je Ljudevit Gaj preveo i objavio u *Danici ilirskoj* 1839. godine pod nazivom *O utemeljenju ilirskog narodnog kazališta*. Stoga se može zaključiti da su *Croatia* bile novine koje su se pisale na njemačkom jeziku, ali su isključivo govorile o tadašnjim aktualnim događanjima vezanim za društvo i politiku te o samom ilirskom pokretu (Deželić 1901: 50-54).

Još jedan njemački list izlazio je u Karlovcu od 1841. pa do 1847. godine. Novine su nosile podnaslov *Organ für verterländische Interessen, Kunst und Industrie* (List za domovinske interese, umjetnost i industriju), a nosio je i prilog *Karlstäter Handelsblatt* (Karlovački trgovinski list) (Horvat 2003: 108).

Der Pilger novine su koje su izlazile u Karlovcu, gradu koji je bio u posebnoj političkoj, ali i jezičnoj situaciji zato što se nalazio na sjecištu Vojne Krajine, Banske Hrvatske i slovenske pokrajine Štajerske. Novine su nudile najnovije vijesti iz Beča te su bile

glavni izvor kulturnih i političkih vijesti. Pisane su na njemačkom jeziku, a sadržale su poeziju, putopisne bilješke, prikaze povijesnih ili etnografskih činjenica i književne podlistke (Barić 2015: 282-283). List se nije bavio ilirskim idejama, već je to bio trgovački list pa preporodne ideje te novine uopće ne spominju. List je izlazio tri puta tjedno, a prvi urednik mu je bio F. C. Schall, njemački publicist koji je dodao nove rubrike kako bi novine učinio što zanimljivijima, a to su vojne vijesti, dnevna kronika, dopisi uredništva, meteorološki izvještaji, lovstvo, ženska rubrika, trgovinska rubrika. Postojali su dopisnici iz Gline, Vukovara, Zagreba i Beograda. Godine 1845. novine je preuzeo još jedan njemački publicist Franz Esseyen koji je list okrenuo u drugom pravcu, prema ilirskim idejama, ali vrlo brzo se prestao baviti političkim temama i postao pretežno zabavnik sve do kraja izlaženja (Horvat 2003: 108-109).

U studenom 1838. na jednom okupljanju se raspravljalo o pretplatama na časopise i cjelina programa pretplate birala se isključivo između njemačkih naslova koji su pokrivali područje od Zagreba do Leipziga: *Agramer politische Zeitung*, *Illyrischen Blatt*, *Pesther Tagblatt*, *Der Adler* (Beč), *Ost und West* (Prag), *Zeitschrift für die österreichische Industrie und Handel*, *Allgemeine Augsburgener Zeitung* (Augsburg), *Leipziger Modezeitung mit Blättern aus der Gegenwart* (Leipzig) i drugi (Barić 2015: 90). Osim u Zagrebu, novine na njemačkom jeziku izlazile su u Osijeku i Rijeci (Jernej, Glovacki-Bernardi, Sulojđić 2012: 334) te u Karlovcu i Varaždinu (Horvat 2003).

Nakon prestanka cenzure i proglašavanja slobodne štampe, pojavljuju se novi listovi. U travnju 1848. počeo je u Varaždinu izlaziti tjednik na njemačkom jeziku pod imenom *Der Lucifer* (*Svjetlonoša*) s podnaslovom *Censurfrei Organ für Politik, Literatur, Humor und Caricatur* (*Organ za politiku, literaturu, humor i karikaturu*). Najavljen je bio i prilog *Varasdiner Neuigkeitbote* (*Varaždinski vjesnik*). U uvodnom broju prvi je članak imao naslov „Što se razumijeva pod političkom slobodom“, a u istom broju objavljena je *Tagreveile* (Dnevna budnica) te nekoliko parola u istom tonu. Zanimljivo je da list nije donosio vijesti o događajima iz Zagreba i Hrvatske, nego iz austrijskih zemalja, iz Beča i Graza. List je brzo prestao izlaziti (Horvat 2003: 126).

Osim u Varaždinu, njemačke novine počele su izlaziti i u Osijeku 1848. koji je tiskao C. Divald, a uređivao E. Dornau pod naslovom *Volksredner für Vaterland, Freiheit und Gesetz für Kunst, Gewerbe und Wissenschaft* (Pučki govornik za domovinu, slobodu i zakon, za umjetnost, obrt i znanost). *Volksredner* je nastojao biti glasilo njemačkog građanstva koje je ipak bolje situirano i novinstvo mu je pristupačnije, za razliku od hrvatskog građanstva. Taj

list izlazio je dva puta tjedno od lipnja do kolovoza 1848. godine, a u jednom periodu (od 3. do 26. srpnja) nije izlazio zbog otvorenog simpatiziranja s Mađarima (Horvat 2003: 126).

Nove novine na njemačkom jeziku počele su izlaziti u siječnju 1849. godine pod imenom *Südslawische Zeitung* koje je pokrenuo Dimitrije Demetar, a uređivao Josip Praus. List je izlazio tri puta tjedno i bio je tiskan u Gajevoj tiskari. Ideja lista bila je da govori o težnjama i zahtjevima Južnih Slavena, a razlog zašto je pisan njemačkim jezikom bilo je slabo poznavanje jezika Južnih Slavena te praktičnost njemačkog koji je bio široko u upotrebi (Horvat 2003:142). Do problema u novinama dolazi zbog nesuglasica između Demetra i Prausa jer je potonji politički i temperamentno uređivao novine, dok je Demetar, koji je više bio književno nastrojen, težio prema umjerenom tonu novina. Ipak, u novinama su objavljivali Ivan Mažuranić s temom o problemima slavenstva i jezika te Imbro Tkalec koji je pisao za list seriju članaka o suvremenim europskim pitanjima pod naslovom *Ost und West* (Istok i zapad). Demetar je napustio list 1850., a *Südslawische Zeitung* je nastavio izlaziti do polovice 1850. godine kao jedini opozicijski list u Hrvatskoj (Horvat 2003: 144).

Sve navedene novine na njemačkom jeziku imale su veću nakladu od novina na hrvatskom jeziku (Novak 2012: 62). Prema Novaku, *Narodne novine* su 1842. godine bile već stalne novine sa stalnom čitalačkom publikom, no i dalje su pred njima prednost imale novine na njemačkom jeziku (2012: 62). Za usporedbu, *Narodne novine* tiskane su u prvom dijelu godine u 396 primjeraka, a u drugome dijelu u 363 primjerka, dok su *Agramer politische Zeitung* i njegov zabavni prilog *Luna* tiskani u preko tisuću primjeraka (Isto 62).

3.3.1. *Luna*

U prvom broju *Lune* koji je izašao 1. srpnja 1826. nalazi se na početku i pjesma na hrvatskom jeziku *Vuschenye Vilih horvatzkeh pri Vandavanyu Novinih Zagrebeckeh*. Pjesma je pisana na narodnom jeziku na kajkavskom, a uz original je objavljen i njemački prijevod. (Horvat 2003: 58)

Iako je kratko izlazila, brojevi *Lune* koji su sačuvani ostali su dobar primjer kulturnih i jezičnih prilika u tom razdoblju u Zagrebu. U *Luni* su književnici većinom pisali na njemačkom jeziku, iako postoje primjeri članaka i pjesama na hrvatskom jeziku, kao pjesma Tome Mikloušića iz prvog broja novina. Imena koja su javljala u *Luni* su Terezija Arthner,

Karolina Hoffman, a objavljuvao je i sam redaktor Stauder (Deželić 1901: 36). Prema Novaku, obrazovani sloj je kvalitetnu književnost mogao čitati na stranom jeziku i upravo je zbog toga Luna kao literarni list na njemačkom jeziku bila toliko popularna među čitateljima u Zagrebu (2012: 47).

Časopis je objavljuvao događaje iz zagrebačkog života, a u njemu su se nalazili i članci koji su govorili o narodnoj povijesti u rubrici *Ausüße aus der vaterländischen Geschichte*. Rubrika je sadržavala i nekoliko političkih članaka koji su govorili protiv mađarskih pretenzija (Novak 2012: 61). Objavljeno je nekoliko odlomaka o samom podrijetlu Ilira, Slavena, Hrvata. Stalna suradnica časopisa bila je i austrijska književnica s adresom u Zagrebu, Kitty Hoffman, koja je pisala o mjesnim temama. Period od naredne četiri godine podario je veći broj objavljenih radova na kajkavskom jeziku autora kao što su Toma Mikloušić, Romuald Kvaternik, Ljudevit Gaj, Josip Vračan i Nikola Maraković. Mikloušić je pisao prigodnice, a Kvaternik i Gaj priloge s izrazito rodoljubnom i preporodnom tematikom. Ljudevit Gaj je u časopisu objavljuvao prijevode Matthissonovih djela. Iako je časopis bio njemački, objavljuvani su članci na kajkavštini hrvatskog jezika koje urednik nije rado objavljuvao. Kada je sam Strauder uvidio da Luna ima dobar odaziv kod čitateljstva, tražio je dopuštenje za izdavanje novina koje je dobio 1829., a već početkom sljedeće godine počeo je izlaziti *Agramer politische Zeitung* u sklopu kojeg je *Luna* počela izlaziti kao zabavni prilog sve do 1859. godine (Horvat 2003: 58-60).

Ljudevit Gaj govori o časopisu Luna:

Male mi pjesme, koje sam u Luni u novoustrojenom časopisu njemačkom u Zagrebu objelodanio, pribaviše gdjekakvu prijatnost, a budući da uredništvo, uočavajuć njemačku namjeru svoju, isprva umah nehtjelo primiti, zaprijetih mu pismom, da ću ja, ako se na narodnom jeziku poslane stvari ne uzprimaju, za koju godinu danan na sviet izdavati narodni list makar u kakovu god nariječju.

(Gaj, u: Deželić 1901: 37).

U broju *Lune* iz 19. kolovoza 1826. opisuje jedan autor grad Zagreb te događanja koja su karakteristična za zagrebačke dane, tržnicu na Harmici, dnevna zanimanja Zagrepčana i slično što je također bilo napisano na njemačkom jeziku (Deželić 1901: 37).

3.4. Knjižnice i izdanja na njemačkom i hrvatskom jeziku

Širenje hrvatskih knjiga potaknuto je njemačkim modelima.

Njemačka književnost u Hrvatskoj je u prvoj polovici 19. stoljeća bila raširenija pa se tako afirmacija hrvatske knjige događa tek negdje krajem prve polovice spomenutog stoljeća. U kontinentalnoj Hrvatskoj njemačka kultura nije bila samo uvozni proizvod, već je ona tada bila odraz trenutne društvene slike. Pojava privatnih knjižnica koje su većinom sadržavale djela na njemačkom jeziku zapažena je u 18. stoljeću te ne jenjava ni u prvoj polovici 19. stoljeća. Razlika je tek regionalna; Hrvatska, Slavonija i Vojna Krajina pod velikim su utjecajem germanske kulture i po ovom pitanju, dok je slika u Dalmaciji ipak malo drugačija jer je i dalje vidljiv utjecaj talijanskog jezika. Tiskara Ljudevita Gaja, koja je imala bitnu ulogu u afirmaciji hrvatskog jezika i „ilirizma“ u prvoj polovici 19. stoljeća, također je „radila na njemačkom jeziku“ (Barić 2015: 80-83). Tiskari i tipografi većinom su dolazili s njemačkog govornog područja. Petorica su bila s područja Monarhije, dok su trojica bila iz Njemačke, jedan iz Leipziga i jedan iz Augsburga. Nije neuobičajeno da su na tisak i na književnost mladih iliraca utjecaj imala značajna imena njemačke književnosti. Svakako se čitaju i citiraju Goetheova i Schillerova djela, spominju se Faust i Schöffer, te se prema njemačkoj tradiciji obilježava dan tiskara, to jest Gutenbergova obljetnica. Jedan članak koji je bio objavljen u *Danici* otvoreno govori o tipografskoj umjetnosti koja je Gutenbergov produkt i čime zaslužuje slavu u cijelom svijetu. Taj članak odraz je solidarnosti između Nijemaca i iliraca u kojem nema insinucija o jeziku i nacijama. Povodom proslave te obljetnice sastavljena je pjesma na njemačkom jeziku koja veliča tiskarske pothvate, takve proslave koje su izjednačavale ta dva jezika nisu mijenjale činjenicu da je produkcija i dalje bila na njemačkom. Razlog tome je što prije pedesetih godina 19. stoljeća nije postojala knjižara specijalizirana za hrvatske knjige (Barić 2015: 80-83).

Knjižare u najvećim hrvatskim gradovima bile su u vlasništvu Nijemaca, a u njima je najzastupljeniji bio tisak na njemačkom jeziku, isto kao i njemačka suvremena literatura. Zagrebački knjižari bili su Župan i Hirschfeld, u Varaždinu je djelovao Platzer, a karlovački je bio Prettner (Novak 2012: 62). Prema Novaku, oni su pretežno bili okrenuti prema njemačkoj literaturi i nisu pokazivali razumijevanje za slavensku (Isto 62).

Antun Barac donosi podatke o tiskanju djela na njemačkom, hrvatskom i latinskom jeziku. *De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*,

knjiga protonotara Josipa Kuševića tiskana je u tisuću primjeraka, knjiga *Leiderkranz* i pjesma *Gedicht an die Freiheit* tiskane su isto svaka u po tisuću primjeraka, dok je pjesma Pavla Štoosa *Nut novo let* tiskana u samo 330 primjeraka. Od iliraca samo su oni imućniji tiskali o vlastitom trošku.

E. Hirschfeld otvara knjižaru 1836., a prodaje je 1842. F. Suppanu. O dostupnim djelima informira kupce putem kataloga koji su odjeljivali djela na hrvatskom i njemačkom jeziku. Većina je knjiga bila na njemačkom jeziku ili se vezala za njega (npr: njemačka gramatika) te se radilo o dvojezičnim tekstovima, a najmanje je bilo knjiga na hrvatskom jeziku. U njemačkom katalogu iz tog perioda nalazilo se 65 naslova od kojih su mnogi bili vezani uz vojne vještine poput primijenjene matematike, konjaništva i slično. Izdavala su se austrijska izdanja njemačkih klasika kao što su Schiller, Lessing, Schröder, a francuska i engleska književnost također su bile dostupne u prijevodima na njemački jezik. Ženska publika bila je ciljana skupina za ovakva književna djela jer su hrvatske, prvenstveno zagrebačke dame, u tom periodu isključivo čitale na njemačkom jeziku. Nadalje, proučavanjem kataloga s kraja pedesetih godina vidi se približavanje hrvatskih i njemačkih naslova (Barić 2015: 85).

Hirschfeld, koji je rodom bio iz Bremena, otvorio je modernu knjižaru i posudbenu knjižnicu prema njemačkom modelu te je stvorio učinkovitu mrežu partnera između Beča i Leipziga (Barić 2015:86-87). Isto je tako zapaženo, uvidom u knjižnice hrvatskih plemića i velikaša, kako je većina njih najviše posjedovala knjige na njemačkom jeziku. Biskup Maksimilijan Vrhovac donirao je oko 700 naslova knjižnici Kraljevske akademije u Zagrebu, od čega je 460 naslova bilo na njemačkom jeziku. Većina tih knjiga tiskana je na području Habsburške Monarhije, te je tek oko 60 naslova došlo s područja Njemačke. Produkcija na njemačkom činila je osnovu dostupnih knjiga. Ipak, utvrđeno je da je krajem četrdesetih godina postojalo nekoliko knjižnica u kojima se nalazilo više tisuća svezaka i to gotovo sve iz dubrovačke književnosti. Ako podaci o broju nisu u potpunosti točni, svakako je zapažen rastući broj djela na hrvatskom jeziku, a za to su bile zaslužne ilirske čitaonice. Zagrebačka vlast 1838. dopušta njihovo osnivanje čiji je cilj bio njegovanje i promicanje hrvatskog jezika nasuprot stranim utjecajima (Barić 2015: 88-89).

Nadalje, situacija u Vojnoj krajini je bila jedinstvena jer je čitalačko stanovništvo većinom bilo vojne izobrazbe, časnici i činovnici koji su čitali na njemačkom jeziku. Radi se o knjigama taktičkih, matematičkih, statističkih i povijesnih sadržaja, ali i djelima Wielenda, Schillera, Goethea (Barić 2015: 90). S obzirom na podatke, može se zaključiti da je tijekom

cijele prve polovice 19. stoljeća njemački bio povlaštenim jezikom u Vojnoj krajini, ali i u civilnoj Hrvatskoj.

Kada se govori o prodiranju njemačkog jezika u hrvatsku sredinu u ovom razdoblju, a samim time i njemačke kulture treba odrediti kolika je tendencija korištenja njemačkog jezika u govoru i pisanju te koja je mreža prenošenja njemačkih knjiga. T. von Artner opisuje opće stanje kulture u Vojnoj Krajini u svom djelu koje je nastalo na njegovom putu po samoj Krajini. Njegovo je zapažanje da je utjecaj svugdje vidljiv te da su knjižnice dobar pokazatelj toga. Također, zadovoljan je ponudom koju pronalazi u knjižnicama, to jest s njemačkim naslovima koji su zastupljeni (Barić 2015:93).

4. Kulturne veze

4.1. Društveni život

Plesovi, fašnici i zabave sve su se više pod austrijskim utjecajem odvijali u Varaždinu, glavnom kulturnom središtu Hrvatske u tom razdoblju.

Svakodnevni život hrvatskog plemstva bio je pod snažnim utjecajima koji su dolazili iz Beča i Pariza. Tako je među najvažnijim društvenim događajima među plemstvom bila organizacija plesova. Osim plesova za plemstvo, organizirali su se i plesovi za građanstvo. Popularne su bile i kazališne predstave koje su se prvo održavale u školama, a od druge polovice 18. stoljeća dolaze i austrijske družine koje izvode svoje predstave. Kazališne družine izvodile su djela poznatih njemačkih književnika poput Goethea, Schillera, Kleista, Kotzebuea i Lessinga. Od 1815. godine izlazile su novine *Agramer Theater Zeitung*, a kritike kazališnih predstava izlazile su i u *Wiener Theater Zeitung* i *Wiener Zeitschrift für Kunst, Theater, Literatur und Mode* (Jernej, Glovacki-Bernardi, Sulojdžić 2012: 337).

S druge strane, Slavonija i Vojna krajina u tom razdoblju imale su vojni ustroj tako da je obnova gradova i utvrda bila u prvom planu nakon povlačenja Osmanlija pa su na tom području zabilježeni podaci drukčijeg tipa, kao na primjer pozivi stručnjacima za gradnju na ta područja. U 19. stoljeću na tom prostoru nastaju njemačke četvrti: das Schwabendörfel u Petrovaradinu, Deutsche Gasse u Karlovcu i malo naselje Neu Vukovar. Osim toga, njemačka plemićka obitelj Eltz pogoduje naseljavanju njemačkih obitelji na svoje posjede u okolici

Vukovara. Zbog toga se neka mjesta i naseobine u tom razdoblju obnavljaju uz prinos njemačkih govornika. Nakon toga, početkom 19. stoljeća dolaze novi njemački doseljenici podrijetlom iz graničnih krajeva južne Ugarske. Od 1808. do 1809. Nijemci su se nalazili u „gotovo svim gradovima“ Vojne krajine gdje su većinom bili radnici i trgovci. Jedan francuski putopisac je zapisao: „Sve što ima veze s industrijom i unutarnjom trgovinom, u slobodnim gradovima zauzimaju Nijemci“ (Barić 2015: 44-46). Deželić piše o njemačkom utjecaju na Zagreb koji je bio vidljiv i u svakodnevnom životu, pa tako navodi kako je nadmeštar streljačkog društva bio Nijemac Kann, natpisi iznad dućana bili su na njemačkom, isto kao i nazivi ulica (Deželić 1901: 40).

Godine 1841. osnovano je Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo s ciljem unapređivanja poljoprivrednih metoda i iskorištavanja mogućnosti, informiranju seljaka o novim mogućnostima koje se nude zahvaljujući posljednjim poljoprivrednim tehnikama. Karl von Klinggräf, bivši pruski časnik koji je živio u Hrvatskoj, piše tekst za seljake u Hrvatskoj i Slavoniji koji je Dragutin Rakovac preveo s ciljem javnog čitanja (Barić 2015: 51).

U civilnoj Hrvatskoj i sredinama koje su bile urbane, našao se dio društva koji je u potpunosti prisvojio njemačke navike života, a tu se govori o onom društvu koje je po njemačkom uzoru preuzelo načine ponašanja i života za što je bilo potrebno poznavanje njemačkog jezika. Hitzinger urbani način života Vojne krajine zapravo prikazuje kao produženi bečki način života. Ebner opisujući Varaždin navodi kako više društvo slobodno vrijeme provodi slično kao i Austrijanci. Gradsko stanovništvo u potpunosti je asimiliralo njemačke običaje pa su tako odlasci u kavane, kartanje, igre na sreću, biljar, šetnje te izleti na selo i u okolicu postali dio kulturnih noviteta visokog građanstva. Ipak, najčešći oblici zabave bili su balovi koji su tada bili dio zabavnog svijeta austrijskog plemstva, a u tom slučaju i sastavnica zabavnog života plemstva u Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu (Pederin 2015: 58).

Mijo Krešić (1818 - 1888) bio je kulturni djelatnik i trgovac koji se bavio i književnim radom. U svojoj autobiografiji zapisao je kako je u prvoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu puno toga bilo „njemačko“. On sam je svoju trgovačku obuku proveo u njemačkoj kući i izvan toga čitao djela samo na njemačkom jeziku poput Speisovih Ritter romana i „Geistergeschichte“ koji su bili popularni u tom razdoblju. Tu postoje podaci da su se one izvodile na kazališnim daskama te da su uz njih popularni Kotzebueovi kazališni komadi. Krešić piše kako „sve bieše zagrezlo u niemštini“ te da su postojale novine samo na njemačkom jeziku, *Agramer Zeitung* koje su izlazile dva puta tjedno. U Zagrebu se u tom razdoblju nalazilo i puno njemačkih gostionica o čemu govore njihova imena: *Zum Keiserwirth*, *Zur goldenes Krone*, *Zum Mohren*

i još neke. Pod utjecajem Beča, kava se počela služiti u gostionama, a germanski utjecaj u razvoju ove „zabavne djelatnosti“ vidljiv je i u jezičnom izričaju. Riječ *Kellner* koja u prijevodu znači konobar, zadržala se dugo u hrvatskom jeziku (vidi: Jernej, Glovacki Bernardi, Sujoldžić 2012). Osim toga, u Zagrebu je postojao i glazbeni zavod *Musikverein für Croatien in Agram* (Društvo skladnoglasja za Hrvatsku u Zagrebu) na kojem se predavalo na njemačkom jeziku, a koje je aktivno i danas kao Hrvatski glazbeni zavod (Deželić 1901: 39; Šidak 1988: 370). Njemački jezik bio je gotovo posvuda, osim što su županijski sudovi radili na latinskom jeziku te su se skupštine u saboru također odvijale na latinskom (Deželić 1901: 39-41).

4.1.1. Moda

U prvoj polovici 19. stoljeća modni utjecaj u Zagreb, glavni grad Banske Hrvatske dolazi preko Beča i Budimpešte, a moda koja prevladava je ona iz Londona i Pariza. Bila je to takozvana moda empirea.

Slikari koji su djelovali u Zagrebu zorno su dočarali modu koja je bila popularna. Za muško odijevanje karakteristično je bilo trodijelno odijelo, dok su za žensku modu bile karakteristične haljine s puf rukavima, male pletene torbice te bonnet i mob oglavlja. Od 1815. pa do pred kraj četrdesetih godina tog stoljeća, zagrebački modni period naziva se razdobljem bidermajera. Načela koja je diktirala francuska i engleska moda, usvajalo je i hrvatsko društvo. Tisak se u tom razdoblju referira na modu bidermajera Beča, Budimpešte i Pariza te na njihove modne priloge. Modne novosti su se donosile u obliku kratkih tekstova, kao na primjer što se nosilo na plesnom podiju u Parizu. Od 1844. *Allgemeine Wiener Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literatur mode und geselligen Leben* donosi takve kratke tekstove, isto kao i zagrebački magazin *Luna* koji donosi modne ilustracije preuzete iz pariških modnih časopisa. Preko tih izvora saznaje se kako se hrvatsko plemstvo i viši slojevi odijevaju u Beču i Parizu (Simončić 2012: 33-34).

Ipak, politička situacija koja se odvijala u banskoj Hrvatskoj u tom razdoblju imala je utjecaj i na samu modu. Širenjem Hrvatskog narodnog preporoda moda je poslužila kao sredstvo „vizualne retorike i podrške političke ideje“. Htjela se primijeniti tradicionalna moda koja je oblikovala nove odjevne „zakone“. U njegovanju narodnog odijevanja uvelike je utjecao časopis *Danica Ilirska* koji je tiskao Ljudevit Gaj te *Iskra*, almanah koji je u svojim brojevima prikazivao hrvatske nošnje iz preporodnog doba. Osim ova dva časopisa koja su

bila aktualna u prvoj polovici 19. stoljeća, našli su se još neki koji su promovirali narodno odijevanje u kasnijim razdobljima poput *Nevena*, *Pozora*, *Glasonoše* i *Naše gore list* (Simočić 2012: 35).

Politička zbivanja, kako u Europi, tako i u hrvatskim zemljama, imala su pred kraj 18. i početkom 19. stoljeća utjecaj na modu pa tako i na društveni život. Zbog ishoda Francuske revolucije, ali i još uvijek snažnog utjecaja Beča pa tako germanske kulture i načina života, žiteljstvo Zagreba oblikovalo je svoj modni izričaj prema utjecajima iz Beča, a po uzoru na francusku i englesku modu. Kasnije, s pojavom Hrvatskog narodnog preporoda, pokušava se popularizirati hrvatska narodna moda kako bi se što više izbacili vanjski utjecaji i stvorio narodni hrvatski identitet. Pod palicom preporoditelja, u tom razdoblju tridesetih godina 19. stoljeća brojni časopisi potiču društvo na narodne elemente u odijevanju, ali i životu (Simočić 2012: 35).

Zagrebačka moda i odijevanje bilo je u službi narodne ideologije četrdesetih i pedesetih godina 19. stoljeća. Naime, početkom 19. stoljeća uslijed političkih previranja, hrvatske je zemlje zahvatio val germanskog utjecaja, a nešto kasnije i mađarskog. Njemački jezik nalazio se gotovo svugdje. Zbog takvog razvoja situacije sve se više budi nacionalna svijest te dolazi do već spomenutog Ilirskog pokreta u kojem su građanski intelektualci predvođeni Gajem postali središte kulturnog i nacionalnog preporoda. Jedan od neverbalnih oblika komunikacije kojim se pokušalo pokazati ovakvo mišljenje bilo je i samo odijevanje, na plesnim podijima, na ulici, u Saboru. Plesni podij smatrao se važnim društvenim događajem na kojem se ulazilo u društvo, upoznavalo, raspravljalo o aktualnim temama i gdje je zapravo u tom razdoblju zabava bila u drugom planu. Takvi događaji bili su pogodno mjesto za izražavanje narodnog domoljublja. Bogoslav Šulek piše članak 1842. godine *O važnosti narodne nošnje* u kojem sugerira da bi svi patrioti trebali nositi narodnu odjeću kao simbol svog opredjeljenja (Simočić: 2012: 36).

Muška plesna oprava po uzoru na Šulekov članak inspirirana je vojnom odjećom krajišnika iz Vojne Krajine koji su nosili tzv. narodnu nošnju jer njihova odjeća nije bila službeno propisana. Prevladavale su nijanse crvene, zelene, plave, bijele, smeđe i crne boje, a odora se sastojala od ogrtača ili kabanice, kratke surke, to jest vrste kaputa od bijelog sukna s gajtanima te izvezenim narodnim ornamentima u plavoj i crvenoj boji. Porub surke bio je od svijetloplave čohe, a podstava od tanke crvene čohe. Obavezan dodatak bila je crvena kapica s ilirskim grbom koji se sastojao od srebrnog polumjeseca sa zlatnom zvijezdom Danicom na štitu crvene boje (Simočić 2012: 37).

Ilirski grb bio je najpoznatiji simbol tog razdoblja. Stavlja se na ukrasne predmete poput ukosnica, broševa, čaša te se izvezivao na tkaninama. Izvori koji daju uvid u poznavanje mode tog razdoblja razne su slike koje su tad nastale. To su ponajviše portreti u raznim tehnikama. Na primjer, slikar Frantiček Wiehl naslikao je 1843. i 1844. portrete istaknutih iliraca Janka Draškovića, Ljudevita Vukotinovića i Ambroza Vraniczanya. Bili su tu i drugi slikari koji su djelovali na području Monarhije te stvarali portrete poznatih iliraca s njihovom narodnom odjećom (Simočić 2012: 38).

Boje koje su prevladavale bile su bijela, crvena i plava i one su predstavljale kulturu odijevanja na zagrebačkim ulicama i balovima. Popularan ples u tom razdoblju bio je bečki valcer, koji se u početku smatrao neprikladnim jer se partnera trebalo objužiti rukama, no kasnije se plesao na svim balovima. U tom razdoblju, kako bi se zadovoljila moda, ali i narodni izričaj, valcer se plesao na narodnim melodijama. Kasnije su ipak prevladali narodni jezik i narodno kolo koje su plesali plemići, građani i velikaši. O tim zabavama uredno izvještava Gajev časopis *Danica*. Svečane oprave za ples i posebne prigode iz tog razdoblja lako su prepoznatljive po simboličkim ukrasima, plesne haljine su najčešće bile u bijeloj, crnoj i plavoj boji, a surke bijele s crvenim i plavim ornamentima (Simončić 2015: 40).

Moda koja je zaživjela za vrijeme ilirskog pokreta bila je prihvaćena i na ulicama. Dio građanstva sa svojim je odijevanjem podržalo pokret, iako ne u potpunosti. Nosili su se tek dijelovi „ilirske nošnje“. Muškarci su nosili neke od dijelova, dok su žene prihvaćale crvenu, bijelu i plavu boju kao glavne, ali su se sami oblici prilagođavali u većoj mjeri modi. I nakon 1848. godine moda se i dalje koncentrirala na anti-modne elemente te su i dalje u većoj mjeri bile zastupljene tradicijske boje. Narodne nošnje koje je nosilo hrvatsko plemstvo na jednom carskom balu zainteresirale su i bečki tisak. Kasnije je takvo odijevanje označavalo svojevrsan otpor neoapsolutizmu u kojem je ukinut hrvatski Sabor te je uveden njemački kao službeni jezik. (Simončić 2012: 42-45) U tom razdoblju moda se u većini slučajeva referira na stilove iz Beča. Čitateljice više ne vode brigu o anti-modnim elementima te sve popularnija postaje moda krinolina, a kod muškaraca trodijelno odijelo, frak i cilindar zamjenjuju surku i ilirsku kapu (Simončić 2015: 45).

Iz tih podataka vidljivo je da je u razdoblju tridesetih i četrdesetih godina takozvana narodna moda dobila svoj prostor u društvu, no kasnije, s jačanjem germanizacije, ipak se vraća moda koja je pod utjecajima iz Beča i ostalih dijelova Monarhije.

4.2. Kazališni život

Utjecaj njemačkog Burgtheatra vidljiv je u hrvatskim zemljama već u drugoj polovici 18. stoljeća kada njemačke kazališne skupine izvode svoje predstave u Zagrebu.

Bobinac piše kako su njemački glumci već 1792. godine, samo tri godine nakon njezine praizvedbe, izveli prvijenac Augusta von Kotzebuea *Čovjekomorstvo i pokajanje* (2010: 24). Osim njemačkih družina, drame spomenutog autora prerađivali su i kaptolski sjemeništarci i izvodili na kajkavskom jeziku. Ipak, te obrade nisu doživjele neki veći interes. Drukčije je bilo tridesetih godina 19. stoljeća kada se njemački dramatičari ponovo prevode na kajkavski, ali ovaj put kao „najava utemeljenja modernog hrvatskog kazališta“ (Bobinac 2010: 25).

Kazalište u Zagrebu postaje popularnije od 1814. godine kada se bilježe prvi odlasci Hrvata na predstave. Samo u nekoliko desetljeća kazalište se potvrdilo kao nezaobilazno mjesto društvenog života, a tijekom 1840-ih godina postalo je mjestom političkog izraza. Bilo je pod pritiskom vlasti zbog ilirskog pokreta i njegovog pokušaja na „ponarođivanju“ kazališta. Kazališne predstave koje su održavane u Zagrebu u tom periodu bile su najviše odraz njemačke kulture. Izvori koji omogućavaju odrediti društveni spektar publike su različiti, od institucionalne povijesti kazališta, popisa ravnatelja, glumaca, samog repertoara i slično. Iz tih izvora vidljivo je da kazališni repertoar pokazuje kakva je bila interakcija između povijesnih elemenata i književnosti te kako se to odnosilo na politički razvoj (Barić 2015: 290). U njemačkom kazalištu ilirci su prepoznali prepreku za razvoj nacionalne kulture. Ipak, vještine i iskustva njemačkih družina mogle su omogućiti dodir sa suvremenim kazališnim tendencijama te tako pružiti snažan oslonac pri osnivanju nacionalnog kazališta (Bobinac 2010: 2).

Kazalištarci i dramatičari koji su predstavljali ilirski pokret bili su Dimitrija Demetar, Ivan Kukuljević Sakcinski i Mirko Bogović. U njihovom radu vidio se utjecaj njemačkog kazališta što je u tom razdoblju bilo neizbježno. Jedan od razloga bio je prekid sa starijom sjevernohrvatskom dramom te uvođenje novog idioma. S obzirom na politička i kulturna događanja u tom razdoblju, bili su potrebni komadi koji bi poslužili kao sredstvo za prenošenje novih političkih sadržaja i ideja, a istovremeno su trebali zadovoljiti publiku koja je navikla na repertoar njemačkih kazališnih skupina. Prema Bobincu, tri su temeljna

njemačka „uzora“ na kojima su ilirci temeljili svoje kazališne komade, a to su dramatičari August von Kotzebue i Johan Nestroy te romantičar Theodor Körner (2010: 3).

Sve do 40-ih godina u Zagrebu se isključivo izvode predstave na njemačkom, osim onih koje su izvodili sjemeništarci na Kaptolu. Prema Deželiću, bilo je drama koje su govorile o domaćim prilikama poput *Alina, oder Agram in einem anderem Welttheile*. Godine 1827. prikazana je predstava bečkog pisca Adolfa Bäuerla *Agram, Paris, London und Kostantinopel*, a 30. svibnja 1831., povodom slavlja imendana kralja Ferdinanda V., radila se predstava *Ungarns Jubeltag, ein fest drama in einem Acte aus der väterlandischen Geshichte*. Dvije godine kasnije, 1833., prikazuje se *Die Burg Okić oder Dragojla, das Kroatien Kind*. Nova zgrada kazališta, koja je sagrađena 1835. godine, davala je predstave isključivo na njemačkom jeziku (Deželić 1901: 42).

O osnivanju narodnog teatra u Luni 1845. godine piše Mirko Bogović članak pod nazivom *Über die Gründung einer Nationalbühne* (O utemeljenju nacionalne pozornice) u kojem govori da se trebaju izvoditi svi postojeći komadi, bez obzira jesu li to bečke ili lokalne komedije. Ipak, za oblikovanje repertoara u nacionalnom duhu poziva domaće književnike da pišu komade u domoljubnom duhu i da teme budu iz narodne povijesti (Bobinac 2010: 83).

T. von Artner u svojoj usporedbi kazališta sjeverne Italije i Zagreba piše kako uz tradicionalnu talijansku tragediju i komediju, raste novi žanr, drama, koja na taj prostor dolazi iz Francuske i njemačkih zemalja. U Bansknoj Hrvatskoj prikazuje se sličan repertoar, i on je najčešće na njemačkom jeziku, dok su prikazi na hrvatskom jako rijetki. Prve profesionalne predstave pojavljuju se tijekom 1832. i 1833. i to su bile jednočinke A. von Kotzebuea (Barić 2015: 291). Njih je na kajkavski preveo Dimitrija Demetar, a radi se o komedijama *Der Deserteur* (Dezertter), *Der alte Leibkutscher Peter das Dritten* (Stari zasebni kućiš Petra trećega) i *Der alte Hagestolz und die Körbe* (Stari mladoženja i košarice) (Bobinac 2010: 25).

Upravo u tom razdoblju tridesetih godina postaju aktivnije ilirske kazališne trupe. Henrik Börnstein bio je ravnatelj kazališta u Zagrebu u tom periodu, a na to mjesto došao je iz kazališta u Linzu. On objavljuje članak u Danici 1839. u kojem govori o osnivanju ilirskog nacionalnog kazališta gdje ističe važnost nastanka narodnog kazališta prema uzoru na postojeća kazališta Čeha, Mađara i Poljaka. Börnstein se pita postoji li mogućnost za osnivanje kazališta na narodnom jeziku u Zagreb, kao gradu u kojem se okupljaju oni kojima je cilj promicanje materinskog jezika. Početkom 1940. on ne uspijeva pronaći glumce koji govore i njemački i hrvatski pa tako dovodi kazališnu družinu iz Novog Sada. Društvo 10.

lipnja 1840. izvodi komad Ivana Kukuljevića pod nazivom *Juran i Sofija ili Turci pod Siskom* (Barić 2015: 292). Nikola Batušić ustvrdio je da je Kukuljevićeva igra *Juran i Sofija ili Turci pod Siskom* nastala prema predlošku viteškog igrokaza austrijskog trivijalnog romantičara Lorenza Gindla (Bataušić prema Bobinac 2010: 76). Prvotno je također bila napisana na njemačkom te je tek naknadno prevedena na hrvatski jezik (Deželić 1901: 38). To kazalište bilo je nazvano „ilirskim“, za razliku od kazališta koje je bilo na njemačkom jeziku, a predstava se mogla gledati u Zagrebu, Osijeku, Varaždinu i ostalim gradovima. Nakon što je 1842. družina napustila Novi Sad i preselila u Beograd, predstave na hrvatskom su sve rjeđe (Barić 2015: 293). Nacionalizacija kazališta odvijala se i uz pomoć njemačkih skupina koje su izvodile njemačke predstave na domovinske teme ili su umetali hrvatske pjesme u njemačke predstave (Bobinac 2010: 25).

Jedan od predstavnika iliraca, Dimitrija Demetar, stvarao je kazališne komade na hrvatskom jeziku. Njegova *Teuta* može se smatrati „modelom kazališnog stvaralaštva na hrvatskom jeziku“ (Barić 2015: 294) koja je objavljena u Beču 1844., a prvi put izvedena tek dvadeset godina kasnije. Sam Demetar u svojoj knjizi dramskih eseja piše o korisnosti kazališta za naciju te govori kako želi što prije oživjeti kazališni zavod. Uz riječ „zavod“ u zagradi navodi i riječ na njemačkom što bi trebalo ukazivati na njemački model. U tome se očituje proturječna težnja, afirmacija kazališne kulture na njemačkom jeziku i upotreba već isprobanih njemačkih modela. I drugi članovi ilirskog pokreta (Bogović, Tkalčević) ukazuju na važnost nastanka narodnog kazališta, pod čim se podrazumijeva da ono ne može biti njemačko. Tkalčević se protivi njemačkom modelu, osobito bečkom Burgtheatru koje kombinira njemačke i engleske klasike (Barić 2015: 294). Zagreb su često posjećivale i njemačke kazališne skupine, a neki od poznatih direktora koji su radili te predstave su Karlo Rosenschön, Kuppelwieser, Mayer i drugi. Ponekad su glumci iz Beča dolazili glumiti u predstavama u Zagreb (Deželić 1901: 41).

Ipak, razmišljanja o kazalištu i njegova estetika krajem 1840-ih godina zasnivaju se na modelima preuzetima iz njemačkog kazališta. Radi se po uzoru na Franza Fickera, Karla Wilhelma Ramlera i Rudolfa Gottschalla (autor *Poetik, die Dichtkunst und ihre Formen*) pa čak i onima koji su se pokušavali što više udaljiti od njemačkog duha, bilo je neizbježno ne podleći njemačkom utjecaju (Barić 2015: 296).

U početnim godinama narodno kazalište nailazilo je na brojne probleme jer je recepcija predstava na njemačkom jeziku i dalje bila najučestalija. Osim toga, probleme je stvaralo i oglašavanje. Bili su to obično kratki prikazi u kojima se izvještavalo da se izvodi na

narodnom jeziku. Članke je većinom pisao sam Dimitrija Demetar. Predstave na narodnom jeziku počele su se izvoditi oko 1840. godine i u naredna dva desetljeća izvodile su se paralelno uz predstave na njemačkom jeziku (Bobinac 2010:3).

Sam utjecaj njemačke drame i kazališta vidljiv je najviše po tome da su se vrijednosti hrvatskih dramskih djela i njihovih tvoraca određivale prema vodećim austrijskim i njemačkim dramatičarima iz tog razdoblja (Bobinac 2010: 4). Uz već spomenute Koetzebuea, Körnera i Nestoya, značajno mjesto u njemačkoj drami i velik utjecaj na dramaturgiju hrvatskog kazališta i poetiku hrvatske drame imali su Franz Grillparzer i Gerhart Hauptmann (Bobinac 2010: 7).

4.2.1. August von Kotzebue i Theodor Körner

Značajan je utjecaj Augusta von Kotzebuea čija se djela prevode oko 1800. na slavenske jezike i izlaze u manjim zbirka, a bile su namijenjene širenju kazališnog repertoara na narodnom jeziku.

Kotzebueova djela prevode se na hrvatski u razdoblju oko 1840. u „Izboru igrokazah ilirskoga kazališta“ (Bobinac 2010: 18). Njegova drama *Belas Flucht* obrađena je na hrvatskom jeziku i pod naslovom *Stjepko Šubašić ili Bela VI.* izvedena je nekoliko puta u hrvatskom kazalištu, a sam prijevod djelo je Ivana Kukuljevića Sakcinskog (Bobinac 2012: 22). Najznačajniju ulogu Koetzebueove drame imale su u razdoblju od 1840. do 1860., kada su se uz njemačke predstave izvodile i one na hrvatskom jeziku. Prema Bobincu, od ukupno 99 komada koji su u tom razdoblju izvedeni na hrvatskom jeziku, devetnaest je bilo Koetzebueovih (Bobinac 2010: 25).

Zašto je Kotzebue bitan kao dramatičar za afirmaciju i stvaranje nacionalnog kazališta? Upravo su ilirci djela poput njegovih preuzimali kao model za utemeljenje žanra nacionalne povijesne drame. Polazili su od toga da će njegovi poznati sadržaji i forme predstava biti bliži gledateljstvu, nego kompleksne Schillerove drame (Bobinac: 2010: 29). Predstave na njemačkom jeziku i općenito kazališni krugovi nailazile su na recepciju u kulturnim časopisima poput *Lune* i *Croatije* u priložima koji su pozitivno komentirali hrvatsko glumište i njegova dostignuća (Bobinac 2010: 34). Umjetnička vrijednost Kotzebueovih djela nije bila velika te, prema Bobincu, njegov rad ni u hrvatskom, kao ni u

njemačkom kazalištu nije osobito cijenjen (2010: 35). No, činjenica je da je teatralnost te laka prevodljivost njegovih djela bila itekako važna za novoosnovano narodno kazalište u Zagrebu.

Osim Koezebueovih djela, još je jedan njemački književnik i dramatičar imao utjecaj na hrvatsko kazalište u četrdesetim i pedesetim godinama 19. stoljeća. Njemački kasni romantičar Theodor Körner, koji je jedno vrijeme bio dvorski dramatičar pri Burgteatru u Beču, napisao je dvadesetak drama i dramskih fragmenata od kojih su tri izvođene i objavljivane u Hrvatskoj. Drama *Zriny* te drame *Hedwig i Joseph Heydrich oder Deutsche Treue* (igrala pod naslovom *Hrvatska vjernost*) izvođene su u hrvatskom kazalištu (Bobinac 2010: 49-53). Prema Körnerovoj drami *Zriny* nastao je liberto za najpoznatiju nacionalnu operu *Nikola Šubić Zrinski* koju je napisao Ivan Zajc (Bobinac 2010: 60).

Sličnost u Körnerovim dramama i dramama iliraca vidljiva je u pojmljenju nacionalog i nacije kao glavnog motiva. Osim toga, vidljivo je i oblježje aktualizacije u kojoj nacija ima prevlast nad vladarom, iako se on i dalje pojavljuje kao junak (Bobinac 2010: 80).

Ovim poglavljem uočena je sličnost i utjecaj na hrvatsko kazalište koju su imali njemački dramatičari i njemačka dramaturška tradicija općenito, bez dubinske analize stilskih sličnosti. Tridesetih i četrdesetih godina afirmira se narodno kazalište u Hrvatskoj. Predstave su do tada, ali i u tom razdoblju, izvođene na njemačkom jeziku. Činjenica je isto tako da su se i hrvatski autori i dramatičari s obzirom na germanske utjecaje na hrvatske sjeverne prostore ugledali na autore s tog govornog prostora, a sve je to rezultiralo dramom koja je usko nastajala upravo na temelju njemačke drame.

4.3. Nijemci u Hrvatskoj i Slavoniji u prvoj polovici 19. stoljeća

Utjecaj germanske kulture vidljiv je u svim navedenim kulturnim granama: književnosti, kazalištu, korištenom jeziku, tiskovinama i samom izdavaštvu. Isto tako zapažen je i važan utjecaj na društvo koje je recipiralo i svakodnevno izražavalo navedene kulturne osobitosti. Bez obzira na to što je povlašteni sloj imao veći pristup književnosti i ostalim grnama, nije isključen germanski utjecaj ni na niže slojeve društva u tom razdoblju. U ovom poglavlju prikazat će se život njemačkih skupina na hrvatskom području i njihov utjecaj na oblikovanje kulturnih osobitosti područja koje su naseljavali.

Promjene u kulturnom i gospodarskom životu Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema nastupaju s doseljnjem većeg broja Nijemaca u 18. i 19. stoljeću. Najstarije njemačke skupine u Hrvatskoj spominju se još u 13. stoljeću u Zagrebu, Varaždinu, Samoboru, Petrinji, Križevcima, Virovitici i Vukovaru. To su prvenstveno bili trgovci i obrtnici koji su naseljavali gradove, trgovišta i rudnike. Kasnije, s nastankom Vojne krajine u 16. stoljeću, njezine prostore naseljavaju austrijski i njemački vojnici i časnici. Osim njih, na te prostore doseljavaju njihove obitelji, činovnici te ostalo osoblje koje je bilo potrebno. Nakon odslužene vojne dužnosti, oni trajno naseljavaju taj prostor te postaju obrtnici, posjednici ili poljoprivrednici. Kasnije, u 17. i 18. stoljeću, Slavoniju, Baranju i Srijem naseljavaju njemački narodi sa svih prostora Habsburške Monarhije, a većinom su to Nijemci s područja Mađarske. Njih je vlada naseljavala na oslobođena područja nakon osmanskog povlačenja kako bi obrađivali zemlju. Većinom su se nalazili na mjestima oko Osijeka, Vinkovaca, Vukovara te nešto manje u širim naseljima oko Đakova, Požege, Garešnice, Daruvara i Virovitice (Galiot Kovačić 2008: 214). Početkom 19. stoljeća u Vinkovcima, Novoj Gradiškoj postojale su osnovne škole što je bio dokaz naseljenosti njemačkog naroda po Vojnoj Krajini. Naselja Đakovo, Brod, Vinkovci, Neudorf nastaju u razdoblju doseljavanja njemačkog stanovništva (Geiger 1991: 322).

Marija Terezija je 1766. osnovala kolonijalnu komisiju po kojoj su komisijski emisari odlazili u njemačke gradove Köln, Frankfurt na Majni, Regensburg i Ulm gdje su popisivali obitelji koje bi se preselile na područje Slavonije, Srijema, Bačke, Banata i Baranje. U tom razdoblju preselilo se oko 4 878 obitelji kojima je bečka vlast darovala kuće, zemlju te potrebni alat za obrađivanje. Ukupno se u tom valu doselilo oko 10 000 Nijemaca (Pem 2007: 203).

U 18. i 19. stoljeću doseljavanje Nijemaca, ali i ostalih naroda, vršeno je kako bi se popunila napuštena zemlja tako da je to većinom bio zemljoradnički narod te seljački sloj koji je na plodne podunavske prostore dolazio zbog egzistencijalnih razloga. Ipak, u 19. stoljeću dolaze Nijemci koji su po zanimanju bili upravitelji, ekonomisti, provizori na komorskim dobrima ili su bili nekog drugog zanimanja koje je bilo bitno za upravljanje na tim prostorima (Galiot Kovačić 2008: 214).

Veći kolonizacijski valovi germanskih naroda događaju se u 18. i 19. stoljeću, a smjerovi kretanja su istočna i jugoistočna Europa. Bitno je napomenuti da je većina zemalja koje su naseljavali bila pod austro-ugarskom vlašću i da su migracije većinom bile gospodarske prirode. Nakon odlaska Osmanlija, Nijemci se naseljavaju uz Dunav. Većina

njemačkih doseljenika došla je iz pokrajina Wütemberga, Badena, Hessena, Pfalza, Alzasa i Lotaringije (Geiger 1991: 320). Domaće slavensko stanovništvo doseljenike koji su dolazili na te prostore zvali su Švabama (Schwabern). Brojni njemački autori koriste taj naziv pri opisivanju Nijemaca koji su naseljavali dijelove južne Ugarske, takozvane podunavske Švabe (Donauschwabern). Iako samo ime dolazi od naziva pokrajine Švabska, nisu svi doseljeni Nijemci bili samo iz tog područja, već i iz ostalih pokrajina kao što su Hessen, Bavarska, Lotaringija, Saara, Pfalz i Sudet. U posjedu njemačkog plemstva bila su vlastelinstva Donji Miholjac, Valpovo, Bizovac, Belje, Virovitica, Darda, Vukovar, a njima su najčešće upravljali činovnici, nadšumari, šumari, upravitelji vlastelinstava, vlastelinski graditelji, mjernici i slično. U drugoj polovici 19. stoljeća u Slavoniji se nalazi tiskara koju su osnovali Nijemci, a u 19. stoljeću brojni su Nijemci i Austrijanci javno utjecali na društvena zbivanja pa su tako ostavili određeni utjecaj na kulturni razvoj tog prostora (Galot Kovačević 2008: 215).

Doseljenici su se bavili obrtničkim, trgovačkim i poljoprivrednim djelatnostima te su vrlo brzo počeli utjecati i na sam izgled sela i gradova. Svojom kulturom počeli su stvarati nove identitete sela, gradova i naselja. Njemački doseljenici i austrijska vojska posebno su utjecali na razvoj Slavonije tijekom 19. stoljeća. Osijek, koji je tada nosio naziv Essek, najstariji je njemački grad na tom području Slavonije, ne samo po svom političkom i kulturnom životu, već i po samom etničkom sastavu koji su većinom činili Nijemci. Korištenje njemačkog jezika bilo je znak prestiža tako da se on nije govorio samo u političke i službene svrhe, nego i u drugim sferama kako javnog, tako i privatnog života (Geiger 1991: 323).

Godine 1842. objavljena je Statistika Ugarske po kojoj je u Hrvatskoj u tom razdoblju živjelo 13 226 Nijemaca. Preko plemstva, njemački jezik dobiva na važnosti u društvu. Nijemci naseljavaju Vojnu krajinu, posebno u Slavoniji, a sama njihova prisutnost vidljiva je iz naziva sela i mjesta. Oni zauzimaju visoke funkcije. Sve što ima veze s industrijom, unutarnjom trgovinom, i slično, u slobodnim gradovima zauzimaju Nijemci. Njemački jezik postaje jezikom pogrebnih običaja, vojnih izvještaja i privatne korespondencije čak i među Hrvatima (Barić 2015: 90). Franz Koring je 1795. napisao hrvatsku gramatiku za Nijemce zbog sve većeg priljeva njemačkog stanovništva (Geiger 1991: 324).

Nakon osnivanja Vojne krajine koja je bila pod upravom Dvorskog ratnog vijeća, Slavonija je postala prostor na koji je zapažen sve veći priljev germanskog stanovništva koje je sa sobom donijelo kulturni život na njemačkom. Za primjer, Đakovo je brojilo oko 2000 stanovnika s otvorenom školom i bogoslovijom 1806. godine. Tijekom prve polovice 19.

stoljeća kulturnim životom dominiraju većinom časnici i činovnici. Rijetko se čuo hrvatski jezik. Iako su neka prezimena bila hrvatska, uglavnom s govorilo samo njemački. Najveći slavonski grad u tom razdoblju bio je Osijek u kojem se prisutnost glumaca bilježi još u prvoj polovici 18. stoljeća, a do početka 19. stoljeća redovito se održavaju predstave u Essecker Theatrumu. U tom periodu Osijek je imao oko 9000 stanovnika što je gotovo kao i Zagreb. Također, aktivno je bilo i školsko kazalište za što su posebno bili zaslužni franjevci. U Požegi, na primjer, snažniji utjecaj imaju isusovci. Tekstovi su najčešće na hrvatskom i njemačkom, a teme su većinom vezane za biblijske priče (Barić 2015: 298).

Austrijska vlast utjecala je na razvoj gospodarstva na području Slavonije već u 18. stoljeću, a utjecaj je vidljiv i u kasnijem razdoblju. U prvoj polovici 19. stoljeća, kada je to područje naseljeno s pretežno njemačkim stanovništvom, vidljive su promjene i u pisanom jeziku. Njemački se izrazi upotrebljavaju, nekad u ispravnom, a ponekad i u iskrivljenom obliku te nalaze svoju široku primjenu u jeziku stanovništva tih predjela. Neki od primjera su *gilter* za prozorski otvor s rešetkom ili *ajfont* za prilazni kolnik u dvorište (Galiot Kovačević 2008: 220).

Njemački doseljenici imali su utjecaj na gospodarstvo, poljoprivredu, svakodnevni život te tradicijsko graditeljstvo, ali i s druge strane na trgovinu i obrt. U 18. stoljeću u njemačkim pokrajinama Šleskoj i Saksoniji koristili su se plugovi sa željeznim dijelovima, dok je slavonski seljak još uvijek koristio obični drveni plug. Matija Antun Reljković u svom književnom djelu *Satir iliti divlji čovjek* opisuje načine na koje slavonski seljaci obrađuju zemlju te preporučuje poljoprivredu po uzoru na njemačku. On predstavlja nemarnog slavonskog seljaka nasuprot marljivog njemačkog te tako, uz namjerno napominjanje razlika, idealizira njemačkog seljaka te kritizira slavonskog (Galiota Kovačević 2008: 221). Stoga, kako je i kod Reljkovića napisano, njemački seljak sa svojim dolaskom donosi promjene u obradi zemlje te u samoj poljoprivredi slavonskog područja. Neke od tih promjena su gnojidba zemlje koju slavonski seljaci nisu provodili, ostavljanje zemlje na ugaru i po dvije godine kako bi postala plodnija, zatim donose plodored te žetvu kosom, umjesto tradicionalne košnje srpom kod Hrvata (Galiot Kovačević 2008: 222).

Osim na poljoprivredu, njemačko stanovništvo utjecalo je i na gradnju u Slavoniji. Uobičajeni naziv za zabatnu kuću dvostrešnog krovišta s ulazom u trijem ili bez njega je *švapska kuća* te *špichaus*, takozvana kuća na špic. Odnosi se i na zabatne kuće koje su izgrađene od nabijene zemlje te koje se i danas mogu vidjeti u okolici Vukovara i u Baranji.

Pristav i pisar Josip Parr 1824. godine zabilježio je kako su u Belom Manastiru i Baranji Nijemci već godinama gradili lijepe kuće (Galiot Kovačević 2008: 222).

Tradicijski život i kultura podunavskih Nijemaca imala je utjecaj na stvaranje tradicija i Slavoniji. Uz tradicionalnu hranu koju su spremali stanovnici Slavonije, utjecaj je imala mađarska kuhinja, ali i njemački način pripremanja hrane koji dolazi kasnije. Nijemci su ljeti više jeli perad i mliječne proizvode, a Slavonke su od Njemica naučile kako konzervirati voće i povrće, konkretno praviti kompote od višanja, marelica, dunja, trešanja te kako pripremiti zimnicu, to jest ukiseliti krastavce, papriku, zelenu rajčicu. Također, razlika je postojala i u načinu na koji je obitelj živjela. Zapisi govore o različitom ponašanju za stolom kod šokačkih i njemačkih obitelji. Dok su njemačke obitelji zajedno objedovale za stolom, uobičajeno je bilo kod Šokaca da prvo objeduju muškarci, zatim nakon njih za stol sjedaju žene te na kraju djeca. Za Nijemce je bilo karakteristično da meso jedu četvrtkom i nedjeljom, što se kasnije zadržalo i kod slavonskog stanovništva. Zapravo su mnoga jela došlo tek s doseljenjem Nijemaca jer Slavonci nisu pripremali toliko raznoliko do njihovog dolaska. Zbog toga je uobičajeno da se koriste germanizmi za brojna jela koja se danas smatraju tipičnima za slavonske predjele. Kao na primjer: grenadirmarš – rezanci s krumpirom (Grenadir Marsch), drobljenac – šmarn (Schmarn), torbice s pekmezom – tački (Taschen gefüllt mit Marmelade), dugoljasti valjušci – šufnudle (Schupfnudeln), gužvara – štrudla (Strudel mit Füllung), pecivo, roščići – kifle (Kipfel) i još mnogi drugi (Galiot Kovačević 2008: 225 - 226).

Autohtonim slavonskim pićima smatraju se rakija i vino, a proizvodnja piva počinje s dolaskom Nijemaca. Prve pivovare dolaze krajem 17. stoljeća u Osijek, a kasnije se ta tradicija još jače nastavlja s obzirom na to da u 19. stoljeću na to područje doseljava veliki broj njemačkog stanovništva. Tradiciju ispijanja piva prihvaća i zadržava i slavonsko stanovništvo. U 19. stoljeću pivo je bilo dostupno u gostionama, skladištilo se u bačvama i točilo se na krigle (Galiot Kovačević 2008: 227). Sve nabrojene promjene koje se tiču prehrane i ponašanja za stolom slavonsko je stanovništvo preuzelo od njemačkog, a najviše u razdoblju 18. i 19. stoljeća.

Osim nabrojanih noviteta, doseljenici su donijeli promjene i u odijevanju i izradi tkanina. Osim lana koji su slavonski seljaci uzgajali, njemački doseljenici donose i konoplju u Srijem početkom 19. stoljeća. Od sredine stoljeća otvaraju se tvornice konoplje u Vladislavcima kod Čepina i kasnije u Vukovaru (Galiot Kovačević 2008: 228). Gostionice su također njemački proizvod. Prije nego su oni počeli naseljavati Slavoniju, stanovništvo tih krajeva se zabavljalo plešući kolo poslije nedjeljne mise, na blagdanima ili u svatovima i to

uvijek na otvorenome. Razlika je također bila da su u hrvatskim gostionama uvijek svirali tamburaši ili Cigani, a u njemačkim limena glazba te se plesao valcer. Nijemci nikad nisu zalazili u hrvatske gostionice, kao ni obrnuto, iako postoje podaci da su se zajedno zabavljali u „jedinoj gostioni u mjestu“ (Galiot Kovačević 2008: 233). 1819. godine nastaje Novo selo, Neudorf, koje je naseljavao njemački sloj seljaka koji su bili evangelici (Galiot Kovačević 2008: 232). Riječ kirvaj također je germanskog podrijetla (Kirchweiche), a značila je crkveni god. Svaka je župa jednom godišnje svečano slavila kirvaj. Danas je riječ toliko uobičajena i sam događaj je dio kulture slavonskog stanovništva (Galiot Kovačević 2008: 233).

Vidljivo je iz svih do sada iznesenih podataka kako su Nijemci imali veliki utjecaj na cjelokupni život prostora koji su naseljavali. Lokalno stanovništvo s vremenom se naviklo na njihovu prisutnost, no nisu uvijek blagonaklono gledali na njihove utjecaje. Otpori germanizaciji počeli su sa samim njihovim dolaskom. Njemački jezik je bio uredovni jezik uz službeni latinski sve do početka 19. stoljeća, a u Vojnoj krajini se zadržao do njezinog kraja 1881. godine. Također, hrvatski se govorilo samo u kućama, u školama se radilo na njemačkom jeziku. (Galiot Kovačević 2008: 232)

5. Zaključak

Veće su i čvršće veze hrvatskih zemalja s germanskom kulturom od same vlasti Habsburgovaca. Iako je habsburška vlast utjecala na brojne promjene u hrvatskim zemaljama kroz stoljeća njihove vlasti, njemačka književnost i filozofija s druge su strane potakle promjene koje su obilježile prvu polovicu 19. stoljeća u Hrvatskoj. Stoga se može smatrati da su veze germanske i hrvatske kulture mnogo dublje nego što se na prvu čine.

U ovom radu najviše se pozornosti posvetilo interakciji njemačkog i hrvatskog jezika. Sama problematika hrvatskog jezika koji do sredine 19. stoljeća nije bio standardiziran zapravo je rezultirala prostorom za njemački koji je bio jezik učenih, jezik plemstva. Obrazovani puk koristio se njemačkim jer su na njemu tiskane novine i knjige, izdanja stranih književnika pristizala su također na tom jeziku, a bio je i jezikom vojne uprave. Nalazio se svugdje i bio je jezikom općeg sporazumijevanja te zbog toga nije čudno da su ga i sami ilirci koristili u pisanju svojih proglašenja i ideja. Može se vidjeti da je samo shvaćanje jezika bilo dvojno. S jedne strane to je bio jezik austrijske hegemonije, a s druge strane jezik društva koji se i nakon spomenutog razdoblja koristio i početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj.

Druga je bitna povezanost ona iliraca i njemačkih romantičarskih ideja. Može se postaviti pitanje je li onda germanizacija bila poticaj ilirstvu i borbi za jezik? Zasižno ne jer je ilirski pokret imao svoje korijene u preporodnim idejama koje u tom razdoblju jačaju kod slavenskih naroda i potaknut je idejama slavista poput Kollára, Šafarika i ostalih. No, sama ideja isticanja jezika kao jednog od bitnih obilježja kulture i same nacije kao takve proizišla je od njemačkih romantičara. Najveći zagovornik takve ideje bio je Herder koji je i sam istaknuo potrebu Slavena za afirmacijom narodnog jezika kao samog obilježja nacije. Upravo je tu vidljiv neposredni germanski utjecaj koji je, osim u filozofskim razmišljanjima, stigao i kroz stilske karakteristike književnosti, kazališta, umjetnosti.

No, kada govorimo o vezama i utjecajima germanske kulture na hrvatsku svakako treba spomenuti njemačko i austrijsko stanovništvo koje je privremeno ili stalno prebivalo na hrvatskom teritoriju. Prvenstveno, tu je Vojna krajina koje je ne samo službeno bila vezana za austrijsku politiku već je kulturno oblikovala teritorij na kojem se nalazila. Osim što je jezik službe bio njemački, činovnici i ostale službene osobe često su bile austrijskog podrijetla, a preko njih su posredno usvajani germanski načini života. Nadalje, tu je i Zagreb koji je već bio poprimio obličje kulturnog i društvenog centra, a njegovo obrazovano stanovništvo

svakodnevno je poprimalo obrasce germanskog načina življenja što je vidljivo u modnom izričaju, plesovima, kazališnim predstavama i slično.

Također, lijep primjer germanskog utjecaja daju i podatci o životu u Slavoniji u tom razdoblju. Sama Slavonija čiji su dijelovi bili u sastavu Vojne krajine u više je navrata bila naseljavana s njemačkim stanovništvom koje je sa sobom nosilo i svoj način života i kulturno oblikovalo to područje. Može se povući paralela i s današnjim vremenom jer kada biste danas nekoga u Slavoniji, ali i šire, upitali što su štrudla, kifla ili pak šufnudle ili se zanimali kako se nešto od navedenog spravlja, svakako bi dobili potvrđan odgovor.

U Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu, Osijeku izlazile su novine na njemačkom jeziku, prvo zagrebačko kazalište daje predstave na tom jeziku, prvi glazbeni zavod u glavnom gradu Hrvatske zvao se *Musikverein für Croatien in Agram*, tiskalo se na njemačkom i živo razgovaralo. Kao da su njemački jezik i kultura bili posvuda. Ipak, jesu li i u tolikoj mjeri utjecali na hrvatsku kulturu?

Može se zaključiti da su spletom političkih okolnosti takvi utjecaji često bili nametnuti, ali zasigurno ih ne treba u potpunosti negativno okarakterizirati. Ipak, narodna tradicija i kultura imale su svoje korijene, a upravo u razdoblju pedesetih godina 19. stoljeća u sklopu preporoditeljskih strujanja kod Slavena, to „narodno“ sve više dolazi do izražaja.

6. Popis literature i izvora

- Barić, D. (2015) *Proziran i prezren: Njemački jezik u hrvatskom jeziku u prvoj polovici 19. stoljeća*. Leykam international, Zagreb.
- Bobinac, M. (2010) *Njemačka drama u hrvatskom kazalištu 19. stoljeća*. Leykam international, Zagreb.
- Cipek, T. (2004) „Ideja srednje Europe Františka Palackog“. U: *Časopis za suvremenu povijest*. Vol 36. br 2, Zagreb.
- Deželić, V. (1901) *Iz njemačkog Zagreba, Prinos kulturnoj povijesti Hrvata*. Tiskom Antuna Scholza, Zagreb.
- Geiger, V. (1991) „Nijemci u Hrvatskoj“. U: *Migracijske teme*, vol: 7, br. 3-4, 319-334.
- Horvat, J. (2003) *Povijest novinarstva Hrvatske 1771 – 1939*. Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb.
- Ivanišin, N. (1978) *Herder und der Illyrismus*. U: Johann Gottfried Herder, zur Herder-Rezeption in Ost und Südosteuropa, Slawistische Studien und Texte, Akademie Verlag, Berlin, str 125-131.
- Jernej, M., Glovacki-Bernardi Z., Sujoldžić A. (2012) „Multilingualism in Northwestern part of Croatia during Habsburg rule“. U: *Jezikoslovlje* br. 13. 2., str. 327-350.
- Jelčić, D. (1978) *Hrvatski narodni i književni preporod*. Školska knjiga, Zagreb.
- Katičić, R. (2015) „Kontinuitet i diskontinuitet u razvoju rječnika hrvatskog jezika za narodnog preporoda“. U: *Jezik*. Časopis za kulturu hrvatskog književnog jezika, god. 62, br. 5, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, str 161-166
- Kessler, W. (1981) *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Südost – Institut, Munich.
- Kovačević Galiot, J. (2008) „Gospodarski i kulturni utjecaj njemačkih doseljenika na tradicionalni život Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema od početka 18. stoljeća do 1841. Godine“. U: *Etnološka istraživanja*, Ured za zaštitu kulturne baštine u Vinkovcima, str. 213-234.

Matl, J. (1964) *Europa und die Slaven*. Otto Harrassowitz. Wiesbaden.

Novak, K. (2012) *Višejezičnost i kolektivni identitet iliraca. Jezične biografije Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskog*. Srednja Europa, Zagreb.

Pederin, I. (1977) *Začinjavci, štioći i pregaoci*. Nakladni zavod MH, Zagreb.

Pem, M. (2007) *Povijest XVI – XX stoljeća*. Knjiga druga, vlastita naklada, Hrvatska.

Perić, I. (2005) U: *Povijest Hrvata, Druga knjiga; Od kraja 15. st. do kraja Prvog svjetskog rata*, Školska knjiga, Zagreb.

Simončić, K. N. (2012) *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Plejada, Zagreb.

Tafra, B. (2006) „Značenje narodnog preporoda za hrvatski jezik“. U: *Croatica et Slavica Iadertina*, Zadar, str. 43-55.

Summary

German influence on Croatian lands has manifested itself through the centuries in various ways. The Habsburg Government itself marked the influence of the German language on the society of Croatia and its full impact on the life of the Vojna krajina which, since its foundation, was under Habsburg rule. At the beginning of the 19th century, national ideas are coming to life and so the Croatian country accepted ideas that spread to Europe and began fight for their own identity as well as other Slavic peoples. Influenced by Slavic linguist on the one hand, but also on German romanticism on the other hand, all within the Habsburg Monarchy and in their own country where the nobility and the educated population mostly used the German language, Croatian revivalist begin an important period in the history of Croats. In that period, Austrian and German influences were interwoven with German, all in an environment in which there was a great desire to affirm their own language and culture, which would mean affirmation of one nation.

Keywords: German influence, Illyrian movement, cultural ties, language, newspaper, theater, literature